

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

FRA VIBORG AMT

1983

Årbog udgivet af Historisk Samfund for Viborg Amt

48. årgang

FRA VIBORG AMT 1983

er redigeret af

Paul G. Ørberg

under medvirken af

Morten Øllgaard

Lay-out og tryk:

Special-Trykkeriet Viborg a-s

Trykt i 800 eksemplarer

ISBN 87-87235-30-7

Indhold

Erik Bartram Jensen:

Garvernes historie i Viborg – fra middelalder til velfærdssamfund 7

Jens Holmgaard:

Træk af fattigvæsenet i Viborg stift i 1730erne 48

Paul G. Ørberg:

En kirkebogskatastrofe. Pastor P.N. Kruchow og Hvam præstegårds brand i 1821 72

Laust Kristensen:

Træk af skolevæsenets historie i Kvols sogn 81

Småstykker:

Jens Holmgaard: Går den, så går den ... Løskøbelse fra et ikke-eksisterende jysk vornedskab i 1729 114

Anmeldelser 120

Viborg litteratur 1982-83 121

Samfundet siden sidst 124

Beretning fra lokalhistoriske arkiver 126

Årbogens annoncører 130

Forsidebilledet

viser en garversvend ved skavebommen, fotograferet 1951, se videre s. 40-41 (Lokalhistorisk Arkiv for Viborg Kommune).

HISTORISK SAMFUND FOR VIBORG AMT

Bestyrelse:

Provst *Morten Øllgaard*, Vorde, formand.

Arkivar *Paul G. Ørberg*, Tapdrup, næstformand.

Fuldmægtig *H. P. Pedersen*, Bjerringbro, sekretær.

Sekretær *Else Hansen*, Viborg, kasserer.

Museumsinspektør *Marianne Bro-Jørgensen*, Viborg.

Domprovst *K. Gjesing*, Viborg.

Materielforvalter *H. Spanggaard Munch*, Viborg.

Museumsleder *Aksel Nielsen*, Thorning.

Oberstløjtnant *Ingvar Musaeus*, Birgittelyst.

De fire førstnævnte udgør forretnings- og økonomiudvalget.

Revisorer:

Bankfuldmægtig *Finn Bertel*.

Assistent *Jeanne Kjeldsen*.

Samfundets ekspedition:

Fru Else Hansen,

Centralbiblioteket, Vesterbrogade 15, 8800 Viborg

Tlf. (06) 62 44 88. Giro 4 06 38 05.

Bidrag til årbogen

sendes til arkivar *Paul G. Ørberg*, Landsarkivet, 8000 Viborg.

Garvernes historie i Viborg – fra middelalder til velfærdssamfund

– i anledning af 100-året for oprettelsen af hvidgarvernes fagforening i Viborg

Af Erik Bartram Jensen

Der var engang – en fagforening for hvidgarvere i Viborg. Den blev oprettet d. 27. juli 1883. Før dem havde kun skræddere og typografer dannet fagforeninger i byen. Nu 100 år efter er der grund til at mindes dem, og samtidig medvirke til, at de og deres håndværk får en plads i lokalhistorien, fordi de var fagforeningspionerer og udøvere af et håndværk, som kun få kender noget til i dag.

Det er dog ikke kun disse »garvede kæmper« – men også deres forgængere og efterkommere, der skal berettes om i det følgende.

De tidligste spor af garvning går tilbage til Neandertalerne, der levede for mere end 30.000 år siden, og som opfandt skindskraberer bl.a.¹ Brugen af dyrehuder og -skind til beklædning, telte m.m. er m.a.o. en gammel sag. På et eller andet tidspunkt har man så, udover at skrabe kød- og fedtresten af skind, fundet ud af garvemetoder til at sikre disse mod forrådnelse, samt til at skabe egenskaber som f.eks. smidighed og blødhed. Den mest primitive metode er den såkaldte semsgarvning eller fedtgarvning, der består i en indgnidning af skindet med fedtstof.

Efterhånden som den samfundsmæssige arbejdsdeling skrider frem, udvikles håndværkere på de enkelte materialeområder, og senere også inden for samme, f.eks. på hud- og skindområdet udspicificeres skomagere, sadelmagere, handskemagere og buntmagere. Disse har i begyndelsen selv garvet deres huder og skind, indtil så den yderligere arbejdsdeling selvstændiggjorde garverihåndværket. Men ikke nok med det – garverihåndværket spaltes også: til hvidgarvning og barkgarvning. I 1700-tallet er der således 2 forskellige garverlaug: et hvidgarverlaug og et Lohgarverlaug (ty. Loh=bark) i København.

Hvidgarverne også kaldet Fellberederne (ty. Fell=skind) garvede de tynde skind, og Lohgarverne garvede de tykke huder, fra henholdsvis f.eks. geder og får, og fra okser og heste.

Garveri i middelalderen

De tidligste tegn på en mulig felbereder- og buntmagervirksomhed i Viborg, jeg har fundet, er en beskrivelse af biskop Gunnerus' klæder: »Hans Klæder vare af grove Tøi underfoerede med hvide Lam-Skind.«² Gunnerus var biskop i Viborg 1222-1251.

De næste – og mere direkte tegn, er fra ca. 1400-1500, fremkommet ved en arkæologisk undersøgelse af et område af St. Sct. Pederstræde, hvor nu Kvickly ligger. Om denne undersøgelse skriver E. Levin Nielsen, Viborg Stiftsmuseum bl.a.: »Kraftige lag af barkaf-fald og en midtstillet trætonde med indhold af heste- og tamokseknogler må med stor sandsynlighed forklares som efterladenskaber efter garverivirksomhed.«³

I 1500-tallet har felberederne formodentlig benyttet en stampe-mølle til at stampe deres skind med.⁴ I 1600-tallet har de helt sikkert gjort det i Most Mølle, Almind Sogn, idet det fremgår af Matrikelen 1688, at denne vandmølle med kværn, tillige har et hjul, der driver en stampemølle, som felberederne i Viborg bruger.⁵ Der er heller ikke tvivl om, at de har brugt Koldbæk Bark-Stampemølle, beliggende mellem Hald Ege og Viborg. J.P. Handberg, der har forsket i sin felbereder- og skomagerslægt, beretter følgende – desværre uden kildeangivelse: »Ude ved Vejen til Non Mølle, Ved Koldbæk, havde Feldberederne en Vandmølle, hvor de stampede deres Skind udi, men som en gammel Feldbereder ved Navn Mads Sørensen fandtes død i den, saa forlod de andre Feldberedere den, hvorover den blev øde og faldt ned nogle Aar efter. Dette skete i Aarene omkring 1670.

1684 anlagde Brunswigeren Adrian van Horn (»Adrian Garver«) et Garveri og Limkøgeri i Viborg. Han byggede Møllen op igen og brugte den som Barkmølle.«⁶ Mølleforskeren Kristian Vestergaard bekræfter møllens eksistens, samt Mads Sørensens druknedød i stampemølledammen, dog angiver han årstallet 1678. Han nævner endvidere, at møllen er øde i 1683.⁷ Det er således først muligt at få sikre oplysninger om Viborgs håndværkere fra 1600-tallet og fremefter – om tiden før, ved vi så godt som intet. Det ældste lav i Viborg, som er kendt, er skomagerlavet, der i 1514 fik kvittering på 20 mark, som det havde betalt kongen for fornyelsen af dets privilegier, som var givet af kong Hans (1481-1513).⁸

Felberederlav

Felberederlavet ved man først noget om fra 1631 i forbindelse med, at magistraten i Viborg søger kongens konfirmation af dens artikler for lavene. Efter disse sammensættes byens håndværk i 6 lav, som var følgende:

- 1) skrædderlavet
- 2) skomagerlavet
- 3) smedelavet bestående af: guldsmede, kjedelsmede, grovsmede, klejnsmede, knivsmede, bøssemagere, urmagere, en slags sværdmagere, kandestøbere, sadelmagere, en slags remme- og seletøjsmagere og hattemagere
- 4) felberederlavet bestående af: malere, buntmagere, handskemagere og felberedere
- 5) snedkerlavet bestående af: murermestere, drejere, tømmermænd, hjulmænd, bødkere og snedkere
- 6) væverlavet.⁹

Udover en sammensætning af lavene, udpeger magistraten en oldermand for hvert lav, og fremsætter generelle regler for disse i ovennævnte artikler.

Man må gå ud fra, at hvert af lavene ydermere havde deres egne lavsregler. Desværre findes disse ikke for felberederne i Viborg, men der eksisterer generelle kongelige felberederlavsartikler fra 1686, gældende for København og samtlige købstæder. Om mesterstykke hedder det heri bl.a.: »Naar nogen Feldbereder vil i Lauget antages, da skal hand først gjøre sit Mester-Stykke i Oldermændes Huus, som skal bestaae i efterskrevne: nemlig, Semmisk (fedtgarve) at bereede en Ellens-Hud (formentlig hud af elsdyr): Tvende Bøffel-Huder: Toe Hjorte-Huder: Ti Bukke-Skind (gedeskind): Ti Faare-Skind: Ti Kalve-Skind, og deraf skal hand gjøre en Køllert (læderkjortel for ryttere): En Karbiner-Rem (antagelig geværhylster til at fastgøre på en hest): Et langt Degen Geheng (bælte til at bære en kårde i): Toe par Handsker: Et par Strømper:«...¹⁰ Bemærkningerne i parentes er mine. Det fremgår endvidere af samme artikler, at et læreforhold kræver en skriftlig kontrakt mellem mesteren og lærlingens pårørende, som indskrives i oldermændens bog. Der er 1 måneds prøvetid, og 4 års læretid »om hand giver Penge, men giver hand ingen Penge, da i fem Aar.« Som udlært får man et Lære-Brev. Før man kunne påbegynde sit Mester-stykke, for derefter at blive mester i lavet, skulle man arbejde 3 år som svend, og 1 år som Mester-Svend. Endelig

Fig. 1

Viborg felberederlavets segl 1656. Til venstre stemplet, og til højre et aftryk. Teksten lyder: WIBORIG FELBEREDER LAVES SIGEL 1656. Billederne viser et skavejern, en handske, en ged og et egern. Handske og egern repræsenterer henholdsvis handskemagerne og buntmagerne, som på dette tidspunkt var med i felberederlavet. Skavejern og ged repræsenterer felberederne. (Viborg Stiftsmuseum)

fremgår det, at mesteren skal tilbageholde 4 skilling hver uge af sin svends fortjeneste, og lægge den i lavets fattigbøsse. For dem der ikke selv havde midler ved sygdom og begravelse, kunne der af denne bøsse gives bidrag eller lån – idet det fremgår, at bliver man rask og atter tjener penge, da skal man tilbagebetale bidraget.

Det er vanskeligt at skaffe viden om dette lav i Viborg, især fordi det ikke har efterladt noget arkiv. Det eneste lavet har efterladt sig, er det på figur 1 viste lavssegel, som opbevares på Viborg Stiftsmuseum.

Garverfamilier i 1600-tallet

Af andre kilder kan der oplyses en smule om disse felberedere i 1600-tallets Viborg. I 1643 var antallet mindst 5.¹¹ I 1680 talte lavet 36 medlemmer, hvoraf de 7 var enker og arvinger, men som omtalt tidligere, omfattede lavet også andre fag – f.eks. handskemagerne, der først ca. 1701 får dannet deres eget lav. Der var felberederfamilier som Byrial, Ørbeck, Handberg og Vintmøller, hvis medlemmer indbyrdes var sammengiftede, og som boede i Ll. Sct. Mikkel's Gade og udenfor Sct. Mikkel's Port.¹²

Slægtsforskeren J.P. Handberg har følgende oplysninger: Søren Jensen Handberg (1648-1716), som var felbereder, gifter sig hele 2

gange med døtre af andre felberedere i Viborg: 1. gang med en datter af felbereder Peder Nielsen, Lille Mikkelsgade 7, 2. gang med felbereder Christian Byrialsens datter boende ved Mogensport. 1692 køber S.J. Handberg ejendommen Lille Mikkelsgade (nr. 1). Hans farbroder Niels Knudsen (1621-1689), som også var felbereder, boede i 1683 ligeledes i Lille Mikkelsgade – i et hus med 3 boder (lejligheder), og en brønd foran, som tilhørte de fattige i byen. Endelig nævnes det, at felbereder Jacob Mogensen i 1665 boede i Mikkelsgade.¹³

Som det vil ses af det følgende, var det ret udbredt at benytte felberedernes produkter til beklædning. Her et eksempel på hvad en gårdfæster efterlod sig i 1687 af beklædningsgenstande: »1 ny grå klædeskjortel underforet med gråt tøj, 1 sort klædes klædning, 1 gammel grå klædes kjortel, 1 bukkeskinds vest med 50 små sølvknapper i, 2 par bukkeskinds bukser, det ene par sorte, det andet par gule, 1 par knæstøvler, 1 par nye sko,«. ¹⁴

Tilbagegang i 1700-tallet

For 1700-tallets vedkommende kan man få en ganske god viden om felberederhåndværket eller hvidgarverhåndværket, som det efterhånden kommer til at hedde, bl.a. via et tysk leksikon, der blev udgivet i århundredets slutning. Fra dette er kobberstikkene *figur 2 og 3* hentet, som viser henholdsvis et udsnit af et hvidgarveri og hvidgarverværktøj.¹⁵

Viborg i 1700-tallet er et meget trist »kapitel«, med en tilbagegang på alle felter, der allerede begyndte, da adelen svigtede byen omkring 1670, og med en kulmination ved branden i 1726.

Felberederlavet er formentlig blevet helt »rent«, idet malerne er overflyttet til købmandslavet, og handskemagerne havde som nævnt oprettet eget lav. I 1725 har felberederlavet 10 medlemmer, og er gennemsnitligt det lav med de mindste indtægter. Deres indtægter fordeler sig med stor spredning således: 2: 300, 1: 150, 1: 75, 4: 50 og 2: 25 rdl. årligt.

En handskemager og en grovsmed har de højeste indtægter blandt håndværkerne – med 600 rdl. Stiftamtmanden som også er godsejer har den højeste indtægt på ca. 28000 rdl., og herefter kommer 2 købmænd med en indtægt hver på 4800 rdl.¹⁶

Antallet af felberedere daler støt og roligt århundredet ud. I perio-

den 1740-1770 er antallet 4-6, i perioden 1772-1800 som regel kun 3. Blandt de 10 medlemmer i 1725 har været:

Peder Sørensen Handberg (1687-1757), borgerskab 1725.

Christen Jacob Sørensen Handberg (1701-1767), borgerskab 1723, Ll. Mikkelsgade 15. Oldermænd i 1751 for lavet.

Jørgen Thommesen.

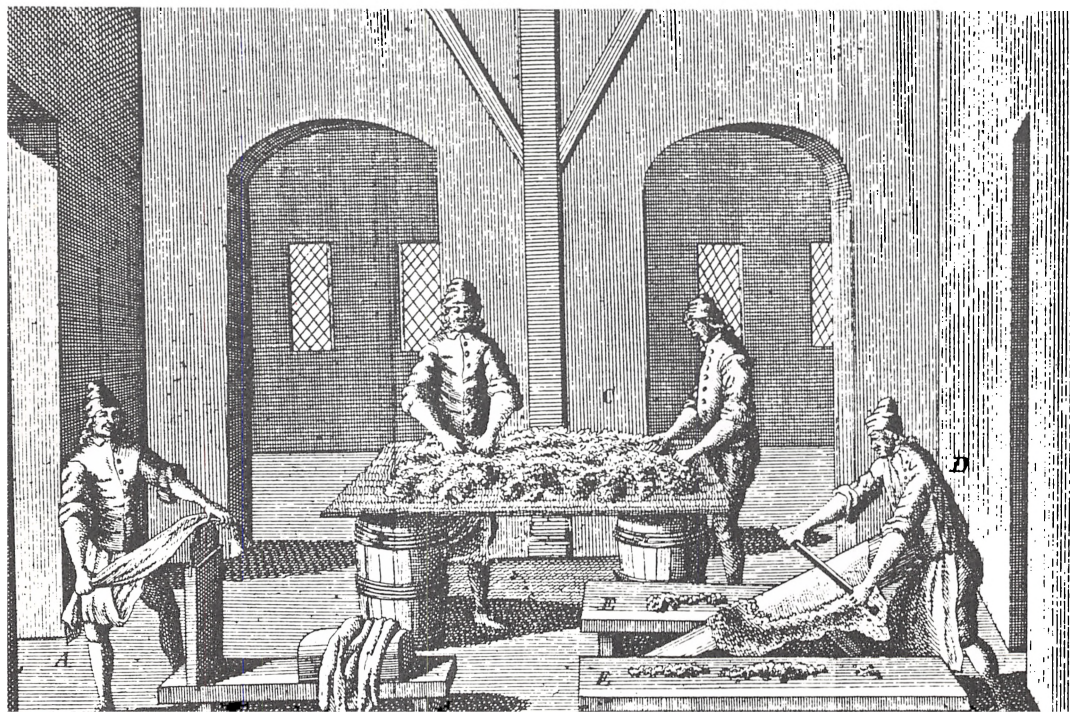
Johan Nielsen, borgerskab 1722.

I 1730 bliver Jens Sørensen Handberg (1704-1759), Ll. Mikkelsgade (?), borger. I 1731 følger Christen Rind, Gravene 11, 13. Herudover nævnes for sidste halvdel af århundredet: Claus Hostrup, Ll. Mikkelsgade 24, Mads Christensen, St. Mikkelsgade 5, 7, Peder Johansen Handberg (1755-1834), borgerskab 1788, Ll. Mikkelsgade 24, gift med Claus Hostrups datter.¹⁷ I 1735 beskriver Magistraten felberederlavet således: »... Mestrene i dette Lav, 9 i Tallet, ere saa fattige, at ingen af dennem kan holde Svende eller Drengene.«¹⁸

I 1787 har håndværket 2 mestre, 1 svend og 1 dreng (lærling).

Fig. 2

Kobberstikket viser et udsnit af de arbejdsprocesser, der indgik i hvidgarvernes/felberedernes arbejde i 1700-tallet. Til højre skubbes restulden af lammeskindet, og i midten sorteres den afklippede uld. Til venstre strækkes de afhårede lammeskind på en såkaldt stollebænk. (note 15)

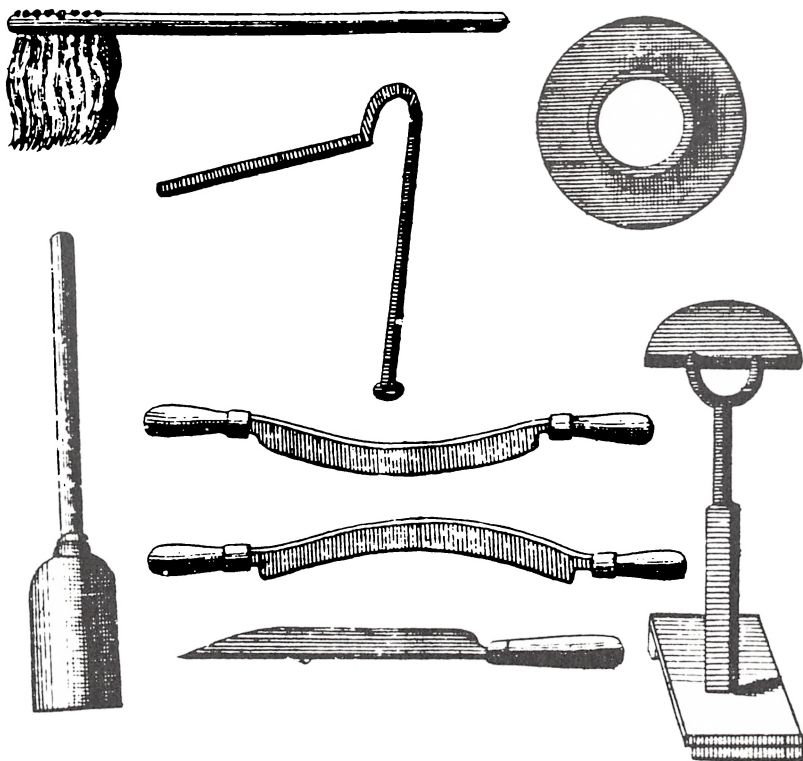

Fig. 3
 Kobberstikket viser et udsnit af hvidgarverværktøj fra 1700-tallet. Tilvenstre en stødkølle til håndvalkning og tilhøjre et stollejern, hvormed skindet strækkes og dermed blødgøres. I midten over kniven ses 2 skave-/strygejern til henholdsvis afpudsning af kødrester m.m. og udpresning af hårrødder. (note 15)

Sammenligner vi med København, lidt tidligere, så har vi der 6 mestre, 9 svende og 5 drenge, men tillige også et garverlav med 24 mestre, 23 svende og 10 drenge. Gennemsnitlig er virksomhederne i København altså større, hvad angår antallet af arbejdere, i midten af 1700-tallet.¹⁹

I Viborg 1787 ser den samlede håndværksstruktur således ud: ca. 31 forskellige håndværk udøves, med ca. 88 mestre, 50 svende og 40 drenge.²⁰ Et garverlav (for fremstillere af primært oksehuds-læder), som i København, bliver der aldrig tale om i Viborg. Skomagerne her fremstiller selv deres læder, og nogle så langt frem som i slutningen af 1800-tallet.

Det store garveri med eneret

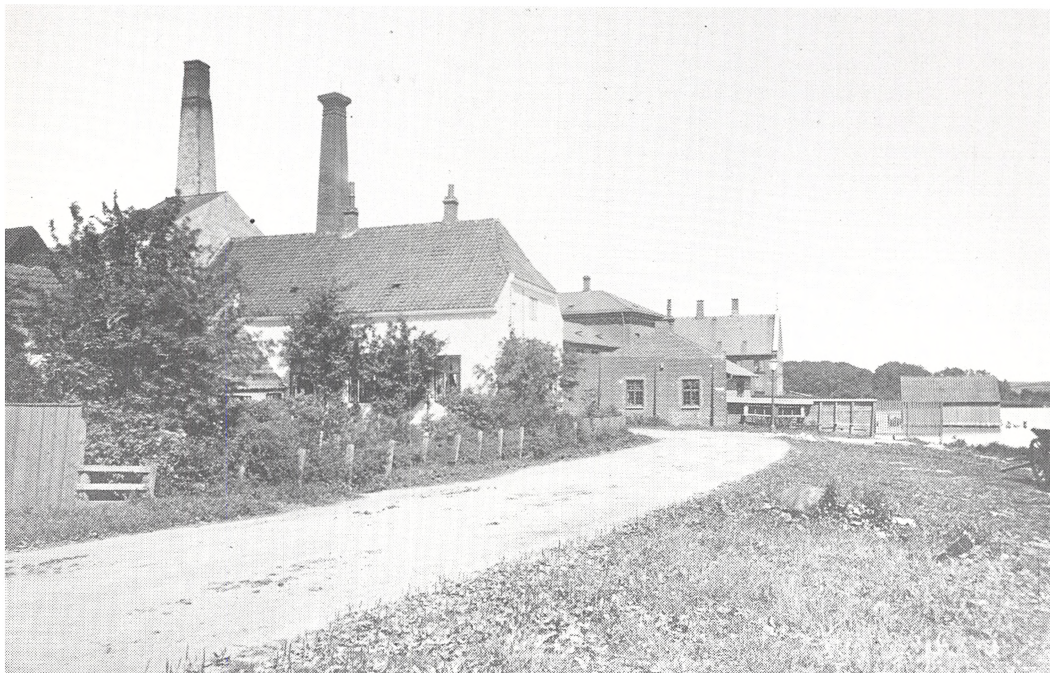
Som nævnt, skulle der have været anlagt et garveri i 1684 af Adrian van Horn, men dets skæbne er uvis, dog tyder noget på, at det har dannet »grundstammen« i det garveri, som etatsråd A.C. Dyssel, i 1743, får ret til at drive – endda med eneret for hele Viborg Stift. Samtidig fik han ret til at bruge Tugthuset's fanger som arbejdskraft.²¹ Garveriet var beliggende ved Søndersø, nedenfor St. Mikkelsgade. En gyde førte derved – først kaldet Søegyden, senere Garverigyden. På billedet, *figur 4*, ses garveriet i ombygget skikkelse, da det efter 1835 tjente som brænderi.

Købmand og rådmand Naamand Lassen købte garveriet i 1763, og på dette tidspunkt er det 19 fag stort, med følgende inventar: »1 Bilægger, en stor Jerngrøde i Grue med Hul paa, 1 liden Kobberkedel i Grue, 1 Stampetrug, 1 Brandpouke (Tromme), 1 Jærnskuffe, 2 Kalktænger, 3 Skauerjærn, 1 Jærn Kalkrage, 2 Trægrebe, 2 Nauer

Fig. 4

Forrest i billedet ses købmand A. W. Sandbergs brænde- og vinstbrænderi, ved Søndersø, i 1800-tallets slutning. (Bagved ses en del af »sindssygeanstalten« – tidl. tugthus). Brænderiet blev også kaldt Ny Brænderi og Gamle Garveri, idet der – før ombygningen til brænderi i 1835 – havde været garveri siden 1742-43, drevet af A. C. Dyssel i begyndelsen, og sidst af R. P. Dons.

(Lokalhist. arkiv for Vib. komm.)

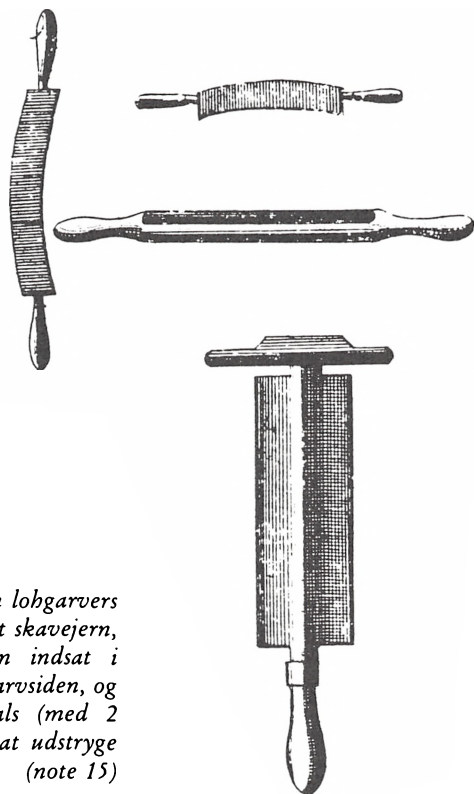

Fig. 5
 Kobberstikket viser et udsnit af en lohgarvers værktøj. Foroven et skærejern og et skavejern, i midten en glattesten (sandsten indsat i træskaft) til at glatte huderne på narvsiden, og nederst et strygejern eller en fals (med 2 skærende sider og 2 håndtag) til at udstryge kalkrester på huderne. (note 15)

(?), 2 gl. Egekar med Jærngjorde, en gammel do. med 2 Gjorde, 1 Fyrrebord, 2 gl. Knippelbrætter, 1 Pokkenholdts ditto, 1 Udstøderjern, 2 Ruller, 1 Pudsekniv, 3 Falser og en stol, 1 Falsebom, 2 gl. slidte Maaner (Musikinstrument), 1 Slettetange, 1 Bærebaare, 1 Øseballie, 1 Strippe, 1 Træskaal, 1 Slibesten, 1 Jærn-Brade, 2 Baandknive, 1 Haandøkse, 1 Lænke til en Hund, 1 Klemmerhage, 2 Kar i Jorden, 2 mindre Kar, ubrugelig, 1 Kalkkar, staar i Jorden, 1 Sengested med Himmel, 1 Spenderik, 1 Lispundsbismer, 1 dobbelt Haandsprøjte, ubrugelig, 1 mindre Sprøjte, 2 Td. Kalk og 4 á 5 Læs Birketræ.«²²

Garveriets bygninger bestod af et forhus, der var indrettet til værksted, beboelse og garveri, 2 sidehuse indrettet til pakhouse, samt et tværhus til at tørre huder i.²³ Det er navnlig beskrivelsen af værktøjet: falser og falsebom, der bevidner, at der her har været tale om

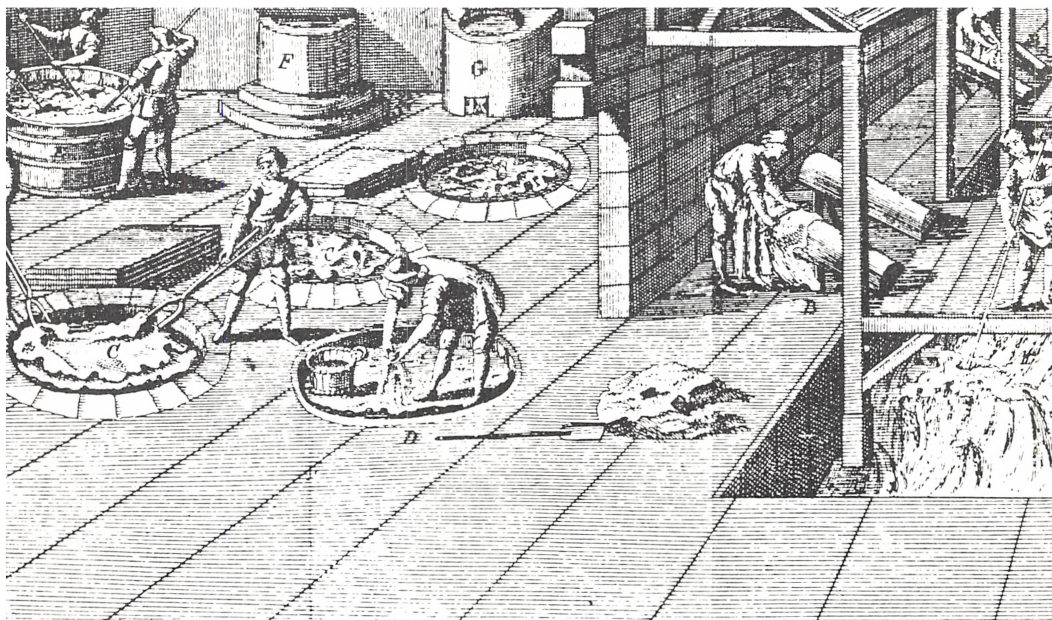

Fig. 6
 Kobberstikket viser et udsnit af arbejdsprocesserne i et lohgarveri. Tilhøjre bliver huden skyllet i et vandløb, og strøget med skavejern på en skavebom. Tilvenstre er 3 mænd i færd med at opslemme kalken med kalkrørestænger, og 2 mænd foran lægger, med tænger, huder i en kalkgrube. Kalken får hårene i huden til at løsne sig. (note 15)

lohgarvning, i modsætning til den hvidgarvning som felberederne foretog. På figur 5 ses et udvalg af en lohgarvers værktøj, hvor også en fals (strygejern) er vist, og på figur 6 kan man danne sig en forestilling om, hvordan en del af garveriarbejdet også har foregået i Viborg-garveriet.

A.C. Dyssel blev ikke populær blandt skomagerne med sit garveri. De mente, at dette ville sætte prisen på huder og bark (brugt som garvestof) i vejret for dem, og klagede herover til kongen 1742-43. Dyssel var af modsat opfattelse.²⁴ At han har været en driftig herre, synes der ikke at være tvivl om, idet han også havde med tugthuset spinderi at gøre, samt ejede, i 1750, Bækkelund stampemølle (beliggende hvor nu Niels Bugges kro ligger). Samme mølle har felbereder Peder Johansen Handberg fæsteretten til i 1795.²⁵

Inden vi tager afsked med 1700-tallet, skal det lige nævnes, at skind og huder var en central del af de varer, som købmændene i Viborg havde at handle udadtil med. Huderne har formodentlig ikke

været garvet, men kun saltet, hvorimod skindene har været beredte (garvet).

Garveriet har frem til sit endeligt i 1835 en omskiftelig tilværelse, hvad ejerskab angår, og karakteristisk er det, at ingen af ejerne var garvere. De har således været nødsaget til at ansætte en garver som bestyrer. Købmand Niels Severin Gjørup er en af ejerne, og i 1813 er det oplyst, at han sælger »dreven Læder, Blatlæder (sort og gul), Bindtral-Læder, Fedtlæder, Hestelæder, Kalveskind, Faareskind og Romplinger.«²⁶ Disse produkter blev bl.a. lavet af garversvenden Ole Petersen, der arbejdede på garveriet i perioden 1795-1815.²⁷ Fra en skomagers beretning i 1821 kan vi se, at garveriet blandt sine kunder tæller de små skomagemestre.²⁸ Af en liste over garveriets inventar i 1831, kan man ved at sammenligne med den tilsvarende fra 1763, se at der er foregået en udvidelse af produktionen, idet både nedgravede kar og visse håndværktøjer er steget i antal.²⁹

Lavets ophør og tilberedning af brændevin

Med hensyn til felberedernes lav, så er dette ophørt i sidste halvdel af 1700-tallet. Det kan man bl.a. slutte ud af, at Peder Johansen Handberg i 1793 er blevet optaget i Randers felberederlav, på trods af sin bopæl i Viborg. På *figur 7* ses en nedfotograferet udgave af den skrivelse fra lavet, hvori han gratuleres med sin optagelse.³⁰ I perioden 1799-1801 var han blandt de såkaldte eligerede mænd, og det sidste år endda formand for disse – som var en slags forløber for de nu demokratisk valgte byrådsmedlemmer.³¹

I perioden 1801-40 er antallet af felberedere nede på 2. Indtil 1834 er det foruden P.J. Handberg, der dør dette år, den ene søn Claus Pedersen Handberg (1789-1856), borgerskab 1813, og fra 1834 den anden søn Niels Pedersen Handberg (1804-1879), som da fik borgerskab.³²

I 1822 beskrives P.J. Handbergs virksomhed således af taxerborgerne (ligningsråd): »At Feldbereder-Professionen, ligesom enhver anden, betydelig har aftaget i Næring som en Følge af Bøndernes i Almindelighed trykkende Omstændigheder, thi fra disse maa denne have sin meste Næring, er vist, og til Bevis herpaa anføres, som man tror tilstrækkelig, at Peder Handberg (Borger 1788, L. Mikkelsg. 7, 9) før har holdt 2 eller 3 Dreng og 3 eller 4 Svende paa een Tid til sin Professions Drift, og selv da var ung og kunde medvirke. – Nu

derimod holder, foruden sin Søn, kuns 1 Dreng og ingen Svende, og er selv gammel og skrøbelig. Han og Søns Ansættelse, hvilke begge hidtil har været at anse som een Mand, er $2 \frac{5}{8}$ Penge, hvoraf $\frac{1}{2}$ Penge af Handel og Næring, hvorunder alene kan forstaas Brændevinsbrænderi, som langt fra ikke er betydelig.«³³

Især for Claus P. Handberg blev det bedre tider. I 1825 fik han et ekstra borgerskab som værtshusholder, i 1832 var han borgerlig rådmænd, og hans indtægter stiger stærkt til han i 1848 går over i købmandslavet. I hans felberederi ser produktionsresultatet i udvalgte år således ud: 1839: 1050 semsberedte og 25 alunerede skind, 1843: 700 semsberedte og 100 alunerede skind, 1847: 500 skind.³⁴

Gennem hele 1700-tallet og i begyndelsen af 1800-tallet var en væsentlig del af felberedernes produktion gået til mandspåklædningens skindveste og skindbukser, og der er således ingen tvivl om, at en væsentlig del af også Handbergs ovennævnte produktion er gået videre til handskefremstilling.

Garveri på kartefabrikken

Garveriet i Garverigyde fik i 1829 en konkurrent, og senere afløser, idet urmager J.C. Philipsen (1789-1860), som i 1824 havde fået tilladelse til at anlægge og drive en kartefabrik, fik tilladelse til at have garveri. Dets produktion var i udvalgte år således: 1839: 750 huder, 1400 kalveskind og 1500 fåreskind, 1843: 350 huder, 400 kalveskind og 1000 fåreskind, 1847: 700 huder, 200 kalveskind og 4000 fåreskind, 1848: 940 huder, 250 kalveskind og 4800 fåreskind.

I 1847 er der 5 arbejdere ansat. Bark til garvning har man uden tvivl fået fra den vejrmølle, der blev opført i 1837, og som årligt forarbejdede ca. 250 skpd. bark.³⁵

I 1847 er der tilsyneladende kun dette garveri, og et andet (unavn-givet af byhistorikeren Ursin) som samme år har 1 mester og 2 daglejere, der producerede 200 huder, 300 kalveskind og 300 fåreskind i løbet af året.

Fig. 7

Brev fra Randers felberederlav til felbereder P. J. Handberg, Viborg, dateret 6. jan. 1793. I brevet gratuleres Handberg med optagelsen i lavet. I Viborg var der på dette tidspunkt blevet for få felberedere til at videreføre eget lav.
(Landsarkivet for Nørrejylland)

Fremgang, handskefabrikker og reaktion

I disse år får Viborg forsmag på industrialiseringen, og det sker ved oprettelsen af 2 handskefabrikker. Den ene handskefabrikant, og den største, er købmand David Philipsen (1794-1855), som i perioden 1840-48 er en af byens rigeste borgere, og som i 1839-40 er formand for borgerrepræsentationen. Han driver i tiden ca. 1846-55 både skindgarveri og handskefabrik, samt forhandler tillige handskerne i København. I 1847 er 6 svende, 7 arbejdere, 1 daglejer og adskillige syersker ansat på fabrikken, og de producerede samme år 1700 dusin par handsker. Den anden fabrikant, som muligvis er Andreas Larsen Topp, har 1 mester, 7 svende, 2 daglejere og et antal syersker ansat, og her produceredes i samme år 1400 dusin par handsker.³⁶

I en skrivelse af 25. april 1847 fra ligningskommissionen kan man se, at antallet af handskesyersker på de 2 fabrikker har oversteget 60. Af samme skrivelse ses samtidig en borgerlig, reaktionær og patriarkalsk forargelse over disse kvinder:

»Saa gavnlig som det ellers kan være for en Købstad, at deri etableres Fabrikker, der kan beskæftige den arbejdende Klasse og give den nogen Fortjeneste, saa skadeligt forekommer os de her oprettede Handskefabrikker for Viborg By. Thi, uagtet vi have undladt at beskatte alle ukonfirmerede Handskesyersker, fordi de endnu i den Alder vanskelig kunne faa Tjeneste, og endskønt vi have undladt at beskatte enhver af disse, som have en eller anden Svaghed, eller formedelst sygelig Konstitution vanskelig kan faa eller paatage sig nogen fast Kondition, saa har dog, foruden disse, 60 voksne og sunde Piger, i Vente af større Fortjeneste, og for til enhver Tid at kunne have deres Frihed, frasagt sig Tjeneste og hensat sig her i Byen som Handskesyersker, en Beskæftigelse, som leder dem langt fra det Maal, hvortil de ere kaldede, og gør det usandsynligt, at man af dem kan vente at se gode Husmødre. Tidlig eller sent vil de fleste af dem (formedelst den Frihed, hvoraf de ere i Besiddelse, og den Lejlighed, dem derved gives til Udskejelse, samt det, at de ere afvante fra andet Arbejde) falde Fattigvæsenet til Byrde. Desuden gør, at et saa stort Antal tjenestedygtige Piger, i en saa liden By som Viborg, have unddraget sig Tjenesteforholdet, det meget vanskeligt at faa Piger til fast Tjeneste, uden for en forhøjet Løn, og saa megen Frihed, som de ønske dem. Thi kan dette ikke opnaaes, vil de være Handskesyersker ...«³⁷ Skrivelsen fortæller også om, at en del af handskesyerskerne var børn. Børnearbejde var dog ikke ualmindeligt i 1800-tallet. Det

værste eksempel i Viborg synes at være kartefabrikken, som i 1872 havde 46 arbejdere – hvor af de 40 var børn under 13 år.³⁸

Miljøproblemer

I løbet af 1850'erne kommer der nye garverier til:

N. Lindholms Lædergarveri blev drevet ved håndkraft i 1855, og beskæftigede 2 voksne. Disse producerede samme år 200 huder og 300 skind, til en værdi af ca. 2000 rdl.. Af materialer til garvningen brugtes bl.a. 3 td. tran, 70 skippund bark (= 22,400 pd.) og 6 lis-pund talg (= 96 pd.). I 1858 bearbejdede 2 voksne 200 huder og 200 skind.³⁹

S. Hjorts garveri har 1 mand i 1858, og ingen maskinkraft. Der produceres 12,000 pd. huder og 300 pd. skind, til en værdi af 1200 rdl. Til garvningen anvendtes bl.a. 25 skippund egebark og 3 td. tran.⁴⁰

Det er tvivlsomt om A.L. Topps garveri er nyt i 50'erne. I 1855 beskæftiger det 2-3 voksne, og der anvendes ikke maskinkraft. I modsætning til de 2 tidligere nævnte garverier, der benyttede rød- eller barkgarvningsmetoden, benytter dette kun hvidgarvningsmetoden, hvilket fremgår af følgende: »8640 Faareskind alluneredes. Værdien af disse angives at være 4820 Rigsdaler. Forbruget i Garveriet 560 Pd. Hvedemel, 8000 Stk. Æg og 680 Pd. Allun.«⁴¹ Disse hvidgarvede fåreskind er formodentlig alle gået til handskeproduktion, hvorimod læderet fra de andre garverier er brugt til hovedsaglig skotøjsproduktion. Det store antal fåreskind skal ses på baggrund af, at fårehold var meget udbredt og havde været stigende indtil århun-

---

Som ny etableret Fællbereder

anbefaler jeg mig til de ærede Inden- og Udenbyes med Badstestind, hvide allunerede Skind, laadne Skindpeltser, Badstestinds- Underbeenklæder og Trøier. Gode Varer og reel Behandling skal stedse være mit Stræbende for de ærede Kunder, som ville forunde mig deres Arbejde og Ergning. Tillige kjøbes Faar- og Lammestind.

Viborg, den 24de October 1856.

C. J. Brøndum, Fællbereder,
boende i store St. Mikkelegade.

Fig. 8
Annonce i
Viborg Stifts Tidende,
den 25.10. 1856.

dredets midte. På gården Liseborg på Vestermarken havde man i 1856 følgende besætning: 206 køer, 100 får og 30 heste.⁴²

I 1851 har Topp et handskemageri, ifølge lægen J.G. Lind, der i stærke vendinger beskriver virksomhedens gener for omverdenen: »Handskemagerierne, især Topps, lader midt paa Dagen igennem Gaderne løbe Strømme af raadne Materier, der udbredte en saa utaalelig Stank, at alle passerende følte sig i høj Grad forulempet der ved. Paa Grund af den herskende sydøstlige Vind fyldtes Sct. Mathiasgade indtil Klubbygningen og tilstødende Part af Mogensgade af denne gruelige Stank, som jeg ogsaa fandt at trænge op i Husene der ... der bør foretages noget for at standse eller forandre dette afskyelige Uvæsen og Svineri.«⁴³ Gad vide hvordan arbejderne så har haft det –.

Udover nævnte garverier i 50'erne har der formentlig været 2 garverier mere, hvis indehavere har heddet Cederquist og Meier – sidstnævnte med garveri for handskemagere.⁴⁴

Det gamle felberederarbejde er endnu ikke helt forsvundet og ensidigt kun brugt til handskeskind, idet man i Viborg Stifts Tidende, den 25. okt. 1856 kan læse en annonce (*figur 8*) fra den nyetablerede felbereder C.J. Brøndum, St. Mikkelsgade. Af denne fremgår bl.a., at han laver vaskeskinds undertøj og lådne skindpelse.

Hvis oplysningerne er korrekte i en nekrolog over sønnen Chr. Brøndum, så har faderen C.J. Brøndum (1828-1890) arbejdet som hvidgarver (felbereder) hos først købmand og handskefabrikant Phillipsen, og efter hans død i 1855 derefter hos handskefabrikant Topp i Mathiasgade som bestyrer. Dette job har han så haft ca. 1 år, idet han som nævnt bliver selvstændig i 1856.⁴⁵

Noget tyder på, at den selvstændige tilværelse ikke er for god, idet han efter få år atter bliver bestyrer – denne gang hos handskefabrikant N.F. Larsen, København, der i 1857 anlagde et hvidgarveri i St. Sct. Pederstræde 4, Viborg. I 1862 og 1865 omtales han som bestyrer hos denne, indtil han i 1879 køber virksomheden.⁴⁶ Iøvrigt synes bestyrerjobbet at give en god indtægt, idet Brøndum i 1865 sættes højere i skat end de øvrige og selvstændige garvere: M. Cederquist, S. Hjorth, Jacob Jensen, Meier, A.P. Cederquist, felbereder Falkenberg og garveribestyrer P. Lindholm – og naturligvis endnu højere end garversvendene: Rödcher, Lundgreen, Søndergaard og J.C. Carstensen.⁴⁷

Industrialismen og vækst i tal

Stopper vi lidt op her og sammenligner med 1700-tallets nedgangsperiode, så ser vi nu en stærk fremgang. Folketallet, som i hele 1700-tallet ligger under de 2.704 i 1672, er i 1787 2.572, og i 1845 er det steget til 3.828. I samme periode er antallet af byens håndværksmestre steget fra ca. 88 til 267. Det er en kolossal udvikling der finder sted i 1800-tallet. Alene i perioden 1840-1870 fordobles byens folketal – der i 1870 er på 6.422 – med århundredets største gennemsnitlige årlige vækst i perioden 1860-1870. I 1901 er folketallet nået op på 8.623.⁴⁸

Ved industrialismens gennembrud i Danmark, i 1870'ernes begyndelse, er der følgende virksomheder i Viborg med mere end 5 arbejdere: 1 bogtrykkeri med 6 arbejdere, 1 bryggeri med 7 arbejdere, 1 farveri med 6 arbejdere, 1 garveri med 19 arbejdere, 3 jernstøberier og maskinfabrikker, 1 med 5 arbejdere, 1 med 8 arbejdere og 1 med 15 arbejdere, 2 jernvarefabrikker, 1 med 7 arbejdere og 1 med 14 arbejdere, 1 kartefabrik med 46 arbejdere, (40 børn) 1 kradsuldsfabrik med 15 arbejdere, 1 spinderi med 18 arbejdere, 2 tobaksfabrikker, 1 med 10 arbejdere (6 børn) og 1 med 22 arbejdere (16 børn).⁴⁹ Som man kan se er handskefabrikkernes tid i Viborg forbi, og der er kun 1 garveri med mere end 5 arbejdere, der samtidig er byens 3. største virksomhed med sine 19 arbejdere.

I hele landet på daværende tidspunkt er der ialt 54 garverier (med over 5 arbejdere) med tilsammen 702 arbejdere, og halvdelen er beliggende i Københavnsområdet. Af den anden halvdel i købstæderne er garveriet i Viborg det 3. største, og i Jylland det største.

På samme tidspunkt er der ialt 44 handskemagerier med tilsammen 2969 arbejdere i virksomheder med over 5 arbejdere.⁵⁰

Der er ingen tvivl om, at garveriet med 19 arbejdere er N.F. Larsens, og som Brøndum bestyrer. Udover garveriet i St. Sct. Pederstræde 4, har virksomheden, ved Brøndum, lejet jord ved Søndersø af kommunen. Det drejer sig om matr. nr. 356 (fra Garvergyde mod syd langs søen), og lejemålet indbefatter ret til at anlægge en bro ud i søen til uldvaskeri, samt på et stykke syd for at foretage tørring af den vaskede uld »dog med Forpligtelse til at taale anden nærmere bestemt Afbenyttelse af Pladsen, der tilligemed den øvrige ikke udleiede Deel anvendes af Garvere og Farvere til Skrabe- og Skylleplads uden Afgift.«⁵¹ Lejemålet løber fra 1870-1890, og lejen er årlig kr. 8.

Levevilkår i en garversvends familie

En garversvend C.B. Rödcher kunne i 1908 fejre 50 års jubilæum hos Brøndum, stod der at læse i Viborg Amts Social-Demokrat den 23. jan. samme år. Som 25 årig begyndte han altså i 1858 arbejdet på garveriet, der dengang ejedes af N.F. Larsen. Hvordan han og hans familie har levet, ved vi desværre ikke, men vi kan danne os en forestilling om det ved at læse om en anden garversvends familie, således som en læge Th. Sørensen har beskrevet den i sit socialhistoriske pionerarbejde: Et bidrag til belysning af Kjøbstadsarbejderes Vilkaar. 1880. Familien bor i Hobro, og Sørensens beretning lyder således: »Garversvend, Familie paa 4 Personer. Mand 46 Aar, Kone 48 Aar – 2 Børn Datter 19 Aar Søn 14 Aar.

Manden er en flittig Arbejder, men han har i de to sidste Aar været noget svagelig af Helbred, saa at hans Indtægt i disse Aar har været 15 pCt. mindre end tidligere. Konen flink og ordenlig. Manden har i 1879 havt en Indtægt ved sin Profession af 675 Kr. udelukkende ved Akkordarbejde.* Han har havt Beskjæftigelse hele Aaret igjennem. Arbejdsherren har intet ydet udenfor Pengelønnen. Intet Bierhverv. Arbejdstiden er om Sommeren 14 Timer, om Vinteren 13 – i begge Tilfælde 2 Timer Hvile til Maaltiderne. Konen har tjent 26 Kr. ved Handskevask. Familiens Klæder med Undtagelse af Mandens Ydertøj sys i Hjemmet af Konen og Datteren. Hvad Datteren fortjener ved Syning, bruger hun til sin egen Paaklædning.

Familiens samlede Indtægt har i Aarets Løb været 701 Kr. Ægteskabet begyndte paa fuldstændig bar Bund. Skjønt Manden har forbrugt af sin Kapital i de sidste 2 Aar, hvor hans Helbred har været mindre godt, har han dog endnu c. 200 Kr. i Arbejdersparekassen. Familien modtager ingen Gaver.

Udgift

I Husleie er der betalt 80 Kr. Til Brændsel er der medgaaet 50 Kr., men han laver selv endel Tørv af Bark. Boligen, der ligger i Byens Forstad, er god og rummelig; den bestaar af 2 Værelser med Køkken. Udgiften til Føde (Belysning og Vask iberegnet) har været nøjagtig 520 Kr., idet Husmoderen faar 10 Kr. ugenlig til at føre Hus for. Til Middag faas 1 a 2 Retter varm Mad, der jevnlig er færsk Kjød; af Æg og Fløde bruges endel. Manden faar Paalæg paa den

* En almindelig kraftig Arbejder med godt Helbred tjener 100 Kr. mere om Aaret.

tørre Kost, de andre ikke. Til Beklædningsgjenstande er der udgivet c. 70 Kr., til Møblement Intet. Familien er godt klædt. Møblementet kan, naar man tager Hensyn til Mandens sociale Stilling, kaldes luxurøst. Manden ryger ikke Tobak og drikker sjelden Brændevin. Til bajersk Øl, Brændevin og Fornøjelser er der medgaaet c. 20 Kr. Kommunal Skat (til en Landkommune) 3½ Kr. I Skoleløn betales Intet. Slid paa Værktøj kræver ingen Udgift.

Manden, Konen og Sønnen er i en Sygekasse; det aarlige Kontingent hertil er 15 Kr. 60 Ø. Indboet er forsikret, i Præmie herfor betales 5 Kr. aarlig.

Den samlede Udgift har i 1879 været c. 764 Kr. Aaret har givet et Underskud af 60 Kr. (Forbrug af Formue)«.

Fig. 9

Den store bygning i baggrunden, opført 1895, er det tidligere Chr. Brøndums garveri. St. Sct. Pederstræde 4. I forgrunden, midt for, ses Brøndums tidligere arbejderboliger i Ll. Sct. Pederstræde 17 og 19.

(forfatterens foto 1983)

Brøndums garveri

Garveriet i St. Sct. Pederstræde 4, som C.J. Brøndum køber i 1879, er det ikke lykkedes at finde fotografi eller tegning af, men *figur 9* viser det ombyggede garveri fra 1895, sådan som det så ud i 1983. Det er garveriet, den høje bygning i baggrunden. I forgrunden ses derimod bygninger fra omkring 1870'erne, og hvor de 2 midterste har været boliger for 2 garversvende-familier: Rödcher og Handberg. Men takket være politirapporten, i anledning af den brand der opstod i garveriet i 1895, har vi en beskrivelse, der antagelig er dækkende for forholdene 16 år tidligere:

»Eiendommen bestod af: 1. Forhus i 2 Etager med Kjælder, der var indrettet saaledes, i Kjælderen var paa den ene Side af Porten Lager af Læder, og paa den anden Side Lager af saltede Huder.

Stueetagen var indrettet til Butik, Kontor og Lager, og 1. Sal til Beboelse, og paa Loftet var der Lager af Skind.

2. Sidehus i 2 Etager indrettet til Garveri, saaledes at der i underste Etage, nærmest Forhuset var Barkgarveri, i Midten Tørrestue og sydligst Hvidgarveri og Plads til en Gasmaskine. 1. Sal var indrettet saaledes: først var der Lager, i Midten Staalstue og sydligst et stort Lager, og paa Loftet derover ligeledes Skindlager.«⁵²

Det fremgår tillige, at garveriet beskæftiger 16 personer, at der er en gasmaskine, der kan pumpe vand, og at der er gasblus til belysning. I den forbindelse skal det nævnes, at byen fik sit første gasværk i 1858. Men først fra omkring 1880 begynder gasmotoren at vinde udbredelse i håndværks- og industribedrifter. Det første elektricitetsværk blev taget i brug i 1907, og det første vandværk i 1900.⁵³ Industrialismen har dermed ikke fået en hurtig håndsrækning i Viborg.

I tiden 1879-1895 nævner Handels- og merkantilkalenderne kun 2 garverier i byen, der foruden Brøndums er J. Meier, Sct. Ibsgade, der i 1879 omtales som garveri for handskemagere. Fra 1891 ændres det til M. Mejer. C.J. Brøndum dør i 1890, og virksomheden overtages af sønnen Chr. Brøndum (1856-1911), der driver den til sin død. Der synes ikke at være fortsat garveri efter ca. 1912 på matriklen.

En hvidgarver fortæller

Hidtil er selve garverihåndværkets arbejdsprocesser kun blevet antydet og spredt omtalt, og hvem kan være bedre til at berette uddyben-

de om disse, end en der selv har lært og udøvet håndværket. Desværre har ingen af garverne fra Brøndums garveri efterladt os en beretning, så vi må »nøjes« med den hvidgarversvend Carl Peter Petersen (f. 1876) fra Århus har nedskrevet ca. 1950. På *figur 10* er han fotograferet med en kammerat. Hans beretning ser således ud:

»I Februar 1892 tiltraadte jeg en Lærlingeplads som Feldbereder paa et lille Garveri i Hadsund, min Mester hed Emil Jensen. Kontrakten lød paa 5 Aarslæretid, Kost og Logi samt 50 Kr. ved Læretidens udløb. Garveriet var jo lille, paa størrelse med garveriet i »den gamle By« i Aarhus, og forholdene primitive efter nuværende forhold, Vand var ikke indlagt, saa dette maatte vi pumpe ind. Garveriet bestod af et Kalkrum med 2 Kalke der kunne tage cirka 70 Skind hver, et stor Kar til opblødning af Skindene, en Grubekedel samt Plads til 3 Bomme, et Garverrum med 6 Farver* og to Borde til udsætning af Barkskind, disse Borde der vare beklædte med Zink var hæftede til Væggen, saa de kunne slaas op og der blev Plads til at friske og drive Farverne. Paa Loftet var der Plads til tørring af de garvede Skind og Lager af Raavarer, der bestod af tørrede Skind i Stakke, der skulle vendes en Gang ugentlig, det var Søndagsarbejde samt drivning af Farverne.

Naar Skindene vare afkalkede, blev Ulden skubbet af, derefter udskyllede og pyret** i Hvedeklid. Ved garvning af Barkskindene, blev de svære Vædderskind frasorterede om Sommeren og nedstrøede*** for at færdiggøres om Vinteren og kunde tørres i Frostvej, da de saa blev lysere.

Foruden Barkskind tilberedtes ogsaa allunerede Skind, Pelsskind, Faareskind til Fodposer samt alle slags Vildskind, disse skulle udarbejdes paa en Rækramme, først med en Slapstraaler og derefter med en Skarpstraaler, et stykke Værktøj der gik op under Armhullerne, saa skulle vi lægge Kræfterne i og arbejde Skindene bløde. Nogle af de afhårede Skind blev ogsaa tilberedte til (Piskeskind?), allunerede, disse skulde udarbejdes paa en Stollepæl over en Klinge, hvor der skulde trykkes til med Knæet. En adspredelse var det, naar vi om

* Farver, er en slags nedgravet kar med garvestofopløsninger.

** Pyret, er betegnelsen for at lægge skindene i en syreagtig opløsning (her med hvedeklid), hvorved kalken på skindene fjernes.

*** nedstrøede, er betegnelsen for at have strøet knust garvebark (f.eks. egebark) på huder eller skind lagvis, med væske over, i nedgravede kar.

Sommeren tog ned til Fjorden for at vaske Uld, det foregik paa en Flaade, som vi sejlede ud i Strømmen, paa Flaaden var anbragt to Stativer, hvor vi sænkede en Kurv ned, med et par Haandfulde Uld og rørte med en dertil indrettet Stage, saa tog Strømmen det kalkede Vand og Ulden blev blændende hvidt.

Efter endt Læretid fik jeg arbejde i Hobro paa Mortensens Hvidgarveri. Glacelæder Skindene skulde efter afkalkningen paa Pyr, en Opløsning af Hundegødning, derefter blev de »trukket af« paa Kødsiden paa Bommen, der skulle en vis øvelse til dette Arbejde, da man let kunne støde Narven løs og lave de saakaldte »Hollændere« hvad nødigt maatte ske, Garvningen af Handskeskind, der bestod af en blanding af Allun, Salt, Flormel og Æggeblommer, foregik i et stor Kar hvor 2 Mand gik og trampede i dem, dette Arbejde belønnes af Mesteren med en Snaps Akvavit, en gammel Skik, efter Garvningen blev Skindene lagt omhyggeligt sammen med Narv mod Narv for at beskytte Narvsiden og ophængt paa Stænger til tørring for senere at opblødes til stolning paa Stolpæl. Efter at have arbejdet i Odense paa Petersens Hvidgarveri paa Hunnerupvej hvor forholdene vare de samme som i Hobro, rejste jeg til Sverige og fik Arbejde hos Hildisch i Lund, der havde baade Hvidgarveri og Lohgarveri, senere fik jeg arbejde paa Glacelæderfabrikken i Kjefflinge (ved Malmø), der var jo allerede store Fremskridt, foreksempel Tromler til Garvning og enkelte Maskiner til færdiggørelse af Skindene, som Glandsstødning og polering, samt Damp og Elektrisk Drivkraft.

Fra 1900 til 1904 arbejdede jeg i Tyskland dog udelukkende ved stolning af Handskeskind paa Stolpæl. I Tyskland arbejdede jeg i Brandenburg a.d. Havel, Tripsis i Thüringen samt Dürlach i Baden-Baden. Det var vel nok en herlig oplevelse som ung Svend at rejse dernede og har jo ogsaa mange gode Minder derfra.

Ved Hvidgarveriet havde vi en særlig Maade at hilse paa, naar man kom som fremmed og søgte Arbejde. Vi skulle banke tre Gange med Stokken paa Døren, og blive staaende indenfor Døren til Tillidsmanden kom og spurgte »hvad er du for en Landsmand, hvor kommer

Fig. 10

To stolte hvidgarversvende med garvet skind og stollepælle. Arbejdstøjet bærer tydelig præg af, at stollearbejdet skulle udøres i et varmt rum – af hensyn til skindet. Den højeste af personerne er Carl Peter Petersen, født 2.12.1876 i Århus. (Købstadsmuseet »Den gamle By«, Århus)

du fra, hvor har du arbejdet sidst, maa jeg se din Legitimation«, naar man saa havde besvaret disse Spørgsmaal og Legitimationen var i orden, da først blev man budt velkommen, kunde man saa være saa heldig at træffe en Landsmand eller en Bekendt, faldt der jo gjerne en Daler af, ja maaske et Maaltid Mad og Natlogi.

Efter at jeg kom til Danmark i 1904 besøgte jeg alle Garverierne her hjemme uden at faa Arbejde, hvorfor jeg maatte tage Arbejde ved hvad som helst, til jeg kom ind ved A/S Carl Flack Garverier, hvor jeg arbejdede i 31 Aar.«⁵⁴

(Beretningen er gengivet med den autentiske stavning og tegnsætning, men noterne er mine.)

En skomager som garver

Som tidligere nævnt, har visse skomagere – som regel de store, der også kunne have avlsgårde – selv garvet deres læder. En af disse var skomager Mehlsen i Gravene, og Marius A. Møller (f. 1872), som begyndte som 10 årig hos denne, beretter i et avis interview i 1952, at mester købte huder på torvet om lørdagen, og på et år kunne det blive til 50 huder, 100 fåreskind og nogle få kalveskind.

Læredrengene tog horn og haler af, og fik lov til at sælge hornene til kunstdrejere. De måtte også trække vand op af brønden til skylning af huderne. Huderne blev lagt i kalkgruber i 5-6 uger, for herefter at blive strøget fri for hår og kød. Selve garvningen foregik i kar med egebark, som stod udendørs. Barken blev hentet i vognlæs fra Bjerring Skov og knust hjemme. Læretiden var 5 år, og i den tid boede og spiste M.A. Møller hos sin mester.⁵⁵

Hvidgarverne organiserer sig

Samtidig med industrialismens gennembrud begynder arbejderne at organisere sig i fagforeninger. Den første egentlige fagforening danner tobaksarbejderne i København d. 1.9. 1871, med navnet Tobaksarbejderforbundet »Enigheden«. Samme år følger Skibstømmerforeningen, København og Hustømmerernes Fagforening, Aarhus. Hvidgarvernes Fagforening, København bliver den næste, oprettet d. 5.2. 1872.⁵⁶

Der skulle gå 11 år før den næste hvidgarverfagforening blev dannet, og det blev i Viborg d. 27.7.1883. Medens der var 100 medlem-

mer i København ved oprettelsen af deres fagforening, var der kun 6-7, og derfor modige, i Viborg. Ikke kun var de få, men det var også noget nyt og farligt for borgerskabet – hvem havde ikke hørt om Pio's optøjer derovre i København? I Viborg havde kun 2 fagforeninger set dagens lys, og det var skræddernes i 1876, som formentlig ophørte igen ca. 3 år efter, og så typografernes i 1880. Hvidgarver Foreningen i Viborg, som den korrekt hed, valgte følgende til bestyrelsen: formand Niels Berthelsen Handberg (1850-1905), kasserer K. Mortensen og revisor A. Jensen.⁵⁷ »Foreningens Formaal er ved forenede Bidrag at understøtte de til Viborg rejsende Hvidgarversvende og Feldberedersvende samt varetage Medlemmernes Interesser.« Således hedder det i deres reviderede foreningslove fra 1886.⁵⁸

En tilrejsende svend skal have udbetalt 1,50 kr. – dog skal han tilbagebetale beløbet, hvis han får arbejde i byen. Af samme love fremgår også bestemmelserne for foreningens Understøttelseskasse. Ifølge disse bestemmelser kan medlemmerne i sygdomstilfælde, der strækker sig ud over 14 dage, få et beløb pr. uge svarende til 30 øre pr. medlem –, altså ca. 2,50 kr. på dette tidspunkt. Den normale ugeløn har været på ca. 16 kr., svarende til en timeløn på ca. 22 øre. Arbejdsdagen var fra 6 morgen til 7 aften. Da der var to timer til spise- og hvilepauser, blev selve arbejdstiden på 11 timer. Man arbejdede alle ugens dage – søndage dog kun til middag.⁵⁹ Ferie havde man ikke, og talte man ikke om.

I 1891 er hvidgarvernes fagforening med til at danne Arbejdernes Fællesorganisation i Viborg. De øvrige fagforeninger, der deltager er arbejdsmændenes, blikkenslagernes, cigarmagernes, malernes, murerne, rebslagernes, smedenes, skræddernes og skomagernes. Hvidgarverne deltog aktivt i fællesorganisationens arbejde, og følgende havde tillidsposter der: Chr. Jakobsen kasserer i 1894, H. Jensen sekretær i 1896, Andreas Petersen (1867-1954) formand i 1898, og P. Petersen var ligeledes formand i perioden 1901 – hvor organisationen havde ca. 300 medlemmer.⁶⁰ Hvidgarverne har formodentlig også stemt for støtten til forberedelserne af den russiske revolution i 1917, idet fællesorganisationen på sit møde den 5.12.1906 besluttede at sende 35 kr. til de russiske revolutionære! Ihvertfald havde de tidligere vist også international solidaritet ved at yde 10 kr. til strejkende kolleger i Berlin 1891, og 20 kr. til strejkende i Christiania i 1893. I 1892 støtter de strejkende kolleger i København med 35 øre pr. uge pr. medlem. De har dog også øje for den nære og fredelige solidari-

tet, hvilket de viser ved i 1891 at yde 2 kr. til en arbejdsløs smed i byen.

Med tiden får de dog svært ved »at holde fanen højt«. I 1902 har de opsparet 49,82 kr. i en fanefond, men et forslag om at anskaffe en fane til 1. majmødet bliver forkastet, og på et senere møde samme år, hvor der er 7 medlemmer tilstede, besluttet det med 4 stemmer for og 3 imod at udbetale fanefondens penge til medlemmerne.

I 1894 er alle byens 9 hvidgarversvende medlem af fagforeningen, og bestyrelsen består af: R. Albers formand, C. Jacobsen kasserer, H.G. Jensen sekretær og A. Kusch som revisor. Kontingentet til fagforeningen er 35 øre pr. uge. Arbejdstiden er 10½ time, og daglønningen 2,75 kr. Prisen for stolning af 100 trøjeskind er 10 kr., og det samme antal handskeskind 8 kr.⁶¹

Der synes kun at have været ganske få konflikter med arbejdsgiveren Brøndum. I fagforeningens levetid (1883 – ca. 1911) er der kun omtalt 2 tilfælde i forhandlingsprotokollen. Det ene drejer sig om utilfredshed med aflønningen af arbejdet med afrikanske skind, og der afholdes en ekstraordinær generalforsamling d. 21.1.1896, på opfordring af 4 medlemmer, hvor der i en kamperedt stemning stilles lønkrav. Den 26.1. s.å. kan man læse, at der atter har været møde, og der refereres, at Brøndum først ikke havde været til at forhandle med, hvorefter man var gået i strejke. Strejken havde dog kun varet ½ time, hvorefter Brøndum havde indfriet deres krav. Det andet tilfælde er i 1901, hvor der efter at have været opræk til strejke på igen et lønspørgsmål, vedtages følgende på en generalforsamling: »Det vedtages at hvis Brøndums Brutalitet gik saa vidt at nogen Arbejder skulle blive afskediget for at sige ham sin Mening hvor han har sin Ret da at optræde samlet og enigt mod eventuelt Overgreb fra den Side.« Ved samme lejlighed vedtager man at nedlægge arbejdet 1. maj kl. 12 (for at fejre arbejderens internationale kampdag).

Ved generalforsamlingen d. 28.8.1907 har man diskuteret krav til ny overenskomst, og i den forbindelse, i forhandlingsprotokollen, nedskrevet de gældende priser på de forskellige slags arbejder, og de ønskede (se figur 11). Man får på denne måde et overblik over deres arbejde – bl.a. kan man se, at håndværket har fået maskiner til hjælp, idet der står: »Skavning Maskin« og »Maskinarb«. På priserne kan man se, at prisen på stolning af trøjer ikke er forandret siden 1894, men at prisen på handskeskind (Glacé) er steget med ½ kr. Timelønningen på 35 øre synes i samme periode at være steget med 5-7 øre. Af

dinavisk Hvidgarverforbund. Som mål sætter det sig bl.a. at afskaffe »Søndags- og Overarbejde, naar det ikke er strengt nødvendigt, samt søge at afskaffe Kost og Logi hos Mestrene.« Herudover er formålet 1) at samle alle hvidgarverforeninger i Danmark, Sverige og Norge, samt oprette foreninger i byer hvor ingen er 2) at indføre ensartet løn og hæve den så den står i forhold til livsfornødenheder.⁶²

I 1894 består forbundet af 7 afdelinger, som udover Viborg er: Helsingborg (4 mdl.), København (90 mdl.), Kristiania (13 mdl.), Malmø 15 mdl.), Odense (16 mdl.), Randers (13 mdl.) med ialt 160 medlemmer. Det fremgår endvidere at 17 hvidgarvere fordelt på alle afd., bortset fra Viborg, ikke er organiseret.⁶³

På forbundets delegeretmøde i maj 1896 deltager H. Jensen fra Viborg, og han får her vedtaget et forslag om at nedsætte et udvalg, som skal udarbejde en ensartet løntarif for hele Skandinavien, og bliver selv medlem af udvalget.⁶⁴ I 1897 udskiller de danske afdelinger sig af forbundet og danner deres eget »Dansk Læderarbejderforbund«, som så i 1898 får navnet »Dansk Hvidgarverforbund«.⁶⁵

I Social-Demokraten d. 7.9.1898 kan man læse et resultat af forbundets virke: »Hvidgarvere i Odense og Viborg har gennem deres Organisation tilkæmpet sig en Forkortelse af Arbejdstiden fra 10½ til 10 Timer daglig, foruden et Løntillæg af 1 Kr. om Ugen for Odenses Vedkommende og 1½ Kr. i Viborg. J.C. Knudsen.«

Den 1.4.1919 ophører Dansk Hvidgarverforbund, idet det går sammen med Lohgarverforbundet i Danmark og danner Dansk Læder- og Skindarbejderforbund. Hvidgarverforbundet havde på dette tidspunkt kun afdelinger i København, Odense og Svendborg med tilsammen ca. 100 mdl.⁶⁶

Når det gik tilbage for hvidgarverne skyldtes det ikke mindst, at indførelsen af de lettere lædersorter tog fart med udbredelsen af den nye og hurtige garvemethode: chromgarvningen, og de udenlandske handskeskind kunne hvidgarverne altså ikke konkurrere med.

Viborg-afdelingens endeligt

Viborg afdelingen toppede medlemsmæssigt i 1901 med 12 mdl., og slutter med 4 mdl. ca. 1911-12 – hvilket hænger sammen med Chr. Brøndums død i 1911, og virksomhedens ophør formentlig samme år. Af nekrologen i Viborg Stifts Folkeblad fremgår det, at virksomheden de seneste år ændrede produktionen til udelukkende bark-

skind og farvet læder, og dette er formentlig forklaringen på, at fagforeningens forhandlingsprotokols sidste notater er fra d. 29.6.1909.

I fællesorganisationens arkiv ophører sporene af hvidgarvere efter 1912.

Inden vi tager helt afsked med disse, skal de præsenteres anno 1902:

N.B. Handberg	Ll. Sct. Pederstræde 19
G. Rödcher	Ll. Sct. Pederstræde 17
R. Rasmussen	Skottenborg 3
Chr. Jakobsen	Soldaterhjemmet, Rosenstræde
A. Pedersen	Ll. Sct. Pederstræde 1
C.P. Pedersen	Ibsgade 15
C. Carstensen	
J.P. Markvart	
L. Tuggesen	
H. Vinne	
R. Alberts	

I mandtalslisten 1901 er de 4 sidstnævnte ikke med, men derimod følgende:

S. Thøgersen	Mogensgade 24
U. Venne	Mogensgade 65

På garveriet arbejdede foruden disse 3 arbejdsmænd i 1901:

Fr. Vinkler	Mogensgade 39
A. Andersen	Nicolaigade 12
L. Rasmussen	Leonisgade 14

I 1902 havde afdelingen i jan. og apr. kv. udgifter i forbindelse med 7 rejsende hvidgarversvende, fremgår det tillige af forbundets regnskab.⁶⁷ De sidste medlemmer af Viborg afd. i 1911 er: Chr. Jakobsen, C. Carstensen, A. Petersen, S. Simonsen og æresmedlemmet G. Rödcher.⁶⁸

Lohgarverne og deres glemte fagforening

Herefter skal vi beskæftige os med lohgarverne i Viborg, som vi kan følge helt frem til 1963, hvor det sidste garveri i Viborg nedlægges.

Udover Brøndums garveri har der i perioden 1896-1902 været 2 andre ejet af henholdsvis M. Mejer og A.H. Thyboe. I 1903 opretter H. Klein et garveri, der efter 1904, sammen med Brøndums, nu er de eneste garverier i byen. Efter ca. 1912 er Kleins garveri det eneste. Ifølge Vejviseren for Viborg og Omegn har garveriet i begyndelsen adresse udenfor Mathiasport, og fra 1911-1914 i Ll. Sct. Mikkelsgade 15, hvorefter adressen bliver Holstebrovej (Vesterbrogade 25). I årene 1919-1921 har der tilsyneladende været et garveri mere ved J.O. Skipper.⁶⁹

Kleins garveri eksisterer frem til 1922, hvorefter det overtages af garvermester H.C. Jensen, der driver det frem til 1953. Så vidt vides, har der ikke været drevet andre garverier i byen siden 1921. Det er lohgarversvende fra muligvis både Brøndums og Kleins garverier, der i 1907 opretter en afdeling af Lohgarverforbundet i Danmark her i byen. En fagforening der kun får en levetid på 9 år, og som er glemt og uomtalt i de eksisterende skrifter omhandlende arbejderbevægelsens historie i Viborg.

I de meget få af Lohgarverforbundets arkivalier, der er tilbage, omtales Viborg forhold første gang i 1907. På forbundets delegeretmøde dette år, er H.C. Hansen delegeret fra Viborg. I 1908 er han nævnt som afdelingskasserer, med adressen Sct. Pederstræde 5, og det nævnes tillige, at Viborg afd. har indbetalt 26,50 kr. i kontingent for okt. kv. I 1909 oplyses det, at der i byens 2 garverier arbejder 6 lohgarversvende på akkord, som tjener ca. 30 kr. om ugen, samt at 1 arbejdsmand har en ugeløn på 20 kr.. Samme år giver afdelingen 12 kr. til »Lock-Outen i Sverrig«. I 1910 har man skiftet kasserer – det er nu Chr. Petersen, Jyllandsgade 6, der har jobbet, og afd. har nu kun 5 svende.

Afdelingen har også en arbejdsløshedskasse ved F. Christiansen, »Petersborg«, Mathiasport, i 1911, iflg. Vejviseren. Samme år er der kun 4 svende og 2 arbejdsmænd, og der er ingen uorganiserede på de 2 garverier iflg. forbundets statistik. Forbundet har på dette tidspunkt 11 afd. med ialt 191 mdl. Ved delegeretmødet i Horsens 1911 repræsenteres Viborg-afdelingen af Chr. Petersen. I 1912 forhandler forbundet ny overenskomst, og arbejdstiden bliver nedsat til 9½ t. dagligt. Timelønnen bliver for København 47½ øre, og provinsen 44½ øre. Statistikken fortæller, at Viborg nu kun har 1 garveri med 2 svende og 2 arbejdsmænd – hvoraf den ene er uorganiseret. Samme

år er der konflikt, og forbundets forretningsfører J. Johnsen aflægger følgende beretning i forbundets medlemsblad: »Som bekendt havde vi for nogen Tid siden set os nødsaget til at blokere Kleins Garveri i Viborg for Tilgang af vore Medlemmer paa Grund af at denne Mester paa en noget brutal Maade havde jaget sine Svende bort. Der gik dog kun en Uge, saa indsaa Mesteren sin Fejl og sendte Bud efter sine Arbejdere igen, og samtidig fik disse forhøjet deres Akkord Priser med 7 pCt. Blokaden er derfor hævet paa Kleins Værksted, da Manden har vist sig meget skikkelig siden den Tid.«⁷⁰

Det næste man ser til afdelingen er i 1913, hvor det meddeles, at Viborg og Randers afd., der plejer at holde fælles sommerudflugter, d. 27. juli arrangerer udflugt med familie til Silkeborg og Himmelbjerget.

I 1914 er der kun omtale af et dødsfald. En finne ved navn Vilhelm Salmi er død af mavekræft. Han havde i marts måned kun arbejdet 14 dage hos Klein, da han blev syg og indlagt.

Først i 1916 er der atter en meddelelse. Den går ud på, at afd. i Viborg foreløbig er ophørt at eksistere på grund af, at der ingen medlemmer er for tiden.⁷¹ Hvad der er sket, vides ikke, men garveriet fortsætter ihvertfald, og der oprettes ingen afdeling for garvere senere i Viborg. De organiserede garversvende har måttet være tilmeldt afd. i Randers eller Århus.

Lidt forbundshistorie

Den første lohgarver fagforening blev oprettet i 1883 i København, og et forbund blev først stiftet i 1895. I 1892 dannede garveriarbejds-mændene deres organisation: Garveri- Hud- og Skindarbejdernes Forbund, dog under Dansk Arbejdsmands Forbund.

Det siger meget om fagstolthed, at to så ensartede håndværk, som dem der garver med bark, og dem der garver med alun udgør, at de skal have 2 forskellige lav og senere 2 forskellige fagforeninger og fagforbund. Som nævnt finder de ud af at slutte sig sammen i 1919 i Dansk Læder- og Skindarbejderforbund – men formentlig kun tvunget af nødvendigheden: de var for få hver for sig.⁷²

Forbundet havde i 1919 529 mdl.. I 1947 var antallet 929, og forbundet havde i 1942 skiftet navn til: Dansk Garverforbund. Fra da af går medlemstallet ned: i 1958 er det 801, i 1966 er det 687.⁷³ I 1973 bliver forbundet en del af Sadelmager- og tapetsererforbundet.

Dette forbund har i 1983 381 medlemmer (87 kvinder og 294 mænd) med betegnelsen garvere.⁷⁴

H.C. Jensens garveri 1922-1963

Efter denne afrunding af forbundshistorien skal vi tilbage til 1922, hvor garveriejer Holger Klein dør, og garvermester H.C. Jensen køber og fortsætter garveriet. I 1923-24 omtales virksomheden således: »H.C. Jensens garverier er grundlagt 1903 af Holger Klein, ved hvis død, 1922, Virksomheden overtoges af den nuværende Indehaver, Garver H.C. Jensen, tidligere Garver i Sækkøbing (hvilken Forretning fortsættes som Aktieselskab under samme Navn). H.C. Jensens Garverier omfatter alle til Branchen hørende Arbejder, men har til Specialer Tøffel-, Plat- og Smurtlæder. Forretningen opkøber selv Huder og Skind i Viborgs Opland og i Byens Slagtehus. Dens Frembringelser afsættes til Læderhandlere og Forbrugere over hele Danmark. Ved den nuværende Indehavers Overtagelse omdannedes Virksomheden efter de mest moderne Mønstre. (Telf. 227).«⁷⁵

Det er meget lidt, der kan siges om virksomheden de næste ca. 20 år. Vi ved, at garver A. Hansen (f. 1887) flyttede med H.C. Jensen til Viborg fra Sækkøbing, og at han på et eller andet tidspunkt bliver værkfører. Han er det i 1940'erne, og da han i 1957 bliver 70 år, er han stadig tilknyttet garveriet.⁷⁶

Endvidere har Niels Jørgen Nielsen, Gl. Skivevej fortalt mig, at han allerede sidst i 1920'erne var chauffør på garveriet, og i flere årtier fremefter sørgede for at skaffe huder og skind fra slagtere og slagterier. Garveriet har i 1938 beskæftiget 10 mand, og omtales som et af landets førende d. 21. dec., i forbindelse med omtalen af H.C. Jensens 60 års fødselsdag, i Viborg Stiftstidende.

Læderhandler Howard True på Hjultorvet skulle have gode forudsætninger til det job, idet han er udlært garver hos H.C. Jensen ca. 1941. Det fortæller hans kollega Henning Stick, Kirkebækvej, som skulle have gode muligheder for at vide det, da han har fået svendebrev som lohgarver samme sted i 1947 – iøvrigt samtidig med sin bror Benny Stick, Dannevang, der ligeledes blev uddannet lohgarver hos H.C. Jensen. Disse 2 brødre var blandt de kun 30 garvere, der blev udlært i perioden 1945-1949. De har været omfattet af det regulativ for svendeprøver indenfor garver- og pelsberederfagene i 1944, der opdelte faget i følgende 4 grupper: lohgarvning, chromgarvning,

Fig. 12

Personale (+ husbestyrerinde og 2 finske ferie børn) ved H. C. Jensens garveri, Vesterbrogade 25, ca. 1943.

Bagerste række fra venstre: garversvend Preben Hansen, garversvend Bent Hansen, arbejdsmand Kaj Mølbak. Midterste række fra venstre: værkfører Arthur Hansen, arbejdsmand ?, arbejdsmand Roald Romlund, arbejdsmand Egelund Pedersen, skomager A. P. Andersen, skomager Søren Sørensen, garvermester H. C. Jensen.

Forreste række fra venstre: garverlærling Henning Stick, husassistent ?, nådlerke Helga Nielsen, nådlerke Holm ?, finsk ferie barn, husbestyrerinde Karen Jacobsen, finsk ferie barn, bogholder Viggo Bech.

(Lokalhist. arkiv for Vib. komm.)

skindgarvning og pelsberedning. Hvidgarvere kan der ikke have været ret mange af de år, idet kun ca. 5 % af samtlige læder og skind i 1948 blev forarbejdet til brug for handsker og beklædning. Lohgarverne derimod skulle producere de ca. 76 % der gik til skotøj.⁷⁷

I 1943 har der på H.C. Jensens garveri været ansat 1 værkfører, 1 bogholder, 2 garversvende, 2 skomagersvende, 2 garverlærlinge, 2

*Fig. 13
Lohgarver Henning Stick, Kirkebækvej, ses her som ung svend, i 1951, stryge en kohud på en skavebom. Ved denne strygning presses hårrødderne ud, hvor ved der gøres plads til garvestofferne. Billedet er taget på Fåborg garveri.
(Lokalhist. arkiv for Vib. komm.)*

nådlersker, 1 chauffør og 5 arbejdsmænd. På billedet *figur 12* ses disse m.fl.

Takket være Henning Stick, som jeg i år fik et båndinterview med,⁷⁸ ved vi en masse om dette garveri. Beskrivelsen omfatter ikke kun tiden fra 1940'erne, men også 1950'erne, hvor H.S. efter endt læretid og arbejde som svend på andre garverier i landet, vender tilbage og arbejder på garveriet til dets lukning i 1963.

Garveriets hovedproduktion var læder til træskostøvler, seletøj, og i nogen grad også til såler. Vedrørende læder til træskostøvler, så stoppede man ikke kun ved fremstillingen af læderet, men man færdiggjorde også skafterne til disse støvler, og dermed har vi også forklaringen på, at der var ansat skomagersvende og nådlersker. Selv om man arbejdede med moderne garverimetoder, var der stadig et levn fra gammel tid. I gården havde de kar, der benyttedes til barkgarvning. Huderne skulle ligge i en lage med egebark 5-6 uger, når det gjaldt om at fremstille det særlig faste og hårde læder, som f.eks. blev brugt til hælene på damesko. Og det var ikke ligefrem læredrengenes ønsketjans, at stå derude i fri luft, om vinteren i mange graders frost, og skulle trække disse huder op af lagen med de bare næver.

I det meste af garveriet var der varme – alene produktionen krævede det, idet huderne skulle tørres. I 1956 var der automatisk oliefyr og en dampkedel, som sørgede for dette via såkaldte ribberør i de 2 tørrestuer på garveriets 1. sal, hvor huderne var ophængt i galger af træ. På den ene tørrestue blev der smeltet talg ved hjælp af et damp-rør i en jerntromle. Maskiner blev drevet af elmotorer med transmission og remtræk, således at flere maskiner kunne køre ved hjælp af den samme elmotor.

Når huderne kom hjem fra slagterierne, blev de først saltet, og efterhånden som de skulle bruges, blev de så udvandet og lagt i tromler med kalkvand og svovlnatrium for at få hårene fjernet. Tromler eller rettere valkemaskiner var der 4 af, med plads til 60 huder i hver. Efter hårfjernelsen blev huderne skyllet, og stykvis bagefter lagt på skavebom, hvor så hinderne på kødsiden blev skåret af med en lang kniv kaldet: degen. (Hinderne blev samlet sammen og blandet med kalk, hvorefter det blev solgt til limfremstilling på limfabrikker). Efter endnu en skylning i valker, kom huderne tilbage på skavebommen og fik presset hårrødderne ud med et skavejern. På *figur 13* ses Henning Stick udføre dette arbejde. Det næste led i processen var nu at trække kalken ud af huderne, som skete ved den

såkalde pyring. Pyren bestod af en blanding af oksekirtler og savsmuld, som huderne så blev udsat for i de roterende valker. Herefter kunne så den egentlige garvning begynde. Huderne blev i rækkefølge lagt i 6 forskellige farver, som var bassiner med garvestoffer i forskellig styrke. Det mest brugte garvestof, fik man fra Quebrachotræer (træsarter fra Sydamerika). Efter således gradvis at have indtaget garvestof, slutter garvningen med at huderne kommer i en meget stærk garvestofsblanding i valkerne. Når dette er overstået skylles huderne, og vandet presses ud af dem i en vridemaskine. Nu kunne huderne så forlade stueetagen for at komme på 1. sal, hvor tougstuen og tørrestuerne var. Huderne – nu kaldet læder – startede med at komme i stødemaskinen, »for at få taget rækken ud«, hvilket vil sige, at man pressede og trak det nu, for at det ikke skulle strække sig som færdigt læder senere. Efter dette blev læderet strammet ud på marmorborde og smurt ind i en blanding af oksetalg og tran på kødsiden, for herefter at blive hængt ind i tørrestuen. 1 døgn her var som regel nok, og så tilbage til tougstuen, til affedtning og indfarvning (for det meste med sort farve). Tilbage til stødemaskinen igen, påsmøring af tran på narvsiden, tørring, og så i blanchermaskinen, hvor kødsiden på læderet blev høvlet ren. Efter disse mange processer var der så kun tilbage, at foretage kantskæring og lægge læderet på lager. Det var garversvendene, der arbejdede på tougstuen, og arbejdsmændene tog sig af de øvrige processer, som ofte var noget grovere og mere ubehagelige. Udover de nævnte maskiner var der en lædervalse, der benyttedes ved fremstilling af sålelæder, og 1 elektrisk symaskine, 3 trædesymaskiner, 1 stansemaskine i håndskomagerværkstedet.⁷⁹

Få år inden H.C. Jensens død i 1953 blev garveriet et aktieselskab, og det fungerede som sådan frem til 1963, hvor det måtte lukke – formodentlig fordi det ikke kunne klare sig i konkurrencen. Ifølge H. Stick var forholdet mellem arbejdere og ledelse godt, og han mindes ikke, at der har været strejker (udover de landsomfattende, som de også var involveret i). Forholdet mellem lærlinge og svende, og mellem svende og arbejdsmænd betegner han også som godt. Garversvendene var tilknyttet Århus afd. af Dansk Garverforbund, og arbejdsmændene i deres fagforening i Viborg.

Dansk Garverforbund

Dansk Garverforbund havde i 1954 afdelinger i København (292 mdl.), Roskilde (178 mdl.), St. Heddinge (38 mdl.), Vordingborg (5 mdl.), Faaborg (28 mdl.), Bogense (64), Odense (29 mdl.), Svendborg (37 mdl.), Aarhus (31 mdl.), Vejle (58 mdl.), Varde (3) og Rudkøbing (4 mdl.) –, i alt 767 medlemmer. Timelønnen samme år i provinsen var for mændene 175-210 øre og for kvinderne 115-143 øre. I København var timelønnen 3-4 øre højere for både mænd og kvinder.⁸⁰

I 1937 var timelønnen 115-117 øre for mænd og 74 øre for kvinder. I 1918 var svendetimelønnen på ca. 75 øre.⁸¹ I 1920 indføres 8-timers-arbejdsdagen. Som man kan se, har kvinderne vundet indpas i faget efter 1918. Hvad man også kan se er, at deres løn i 1937 svarer til mændenes i 1918.

Garveriets udvikling og afvikling i Viborg er ikke specielt et lokalt fænomen, men blot et led i den almindelige samfundsmæssige udvikling og den internationale arbejdsdeling og konkurrence. De ca. 200 garverier ved århundredskiftet i Danmark er i dag reduceret til ca. 20 iberegnet pelsberederierne.

Garver Sangen⁸²

Mel.: Mens Nordhavet bruser

En Garver han passer sin Dagens Dont
blandt alle de Valker og Tromler,
der har han sin Plads og sin Arbejdsfront
hvor Lydene ryster og rumler,
:og Remme rasler rundt og Svinghjul gaar,
mens Vandet fossende langs Gulvet slaar.:

Og Garveren staar i sit Skødeskind
og skærer sin Hud som en Mester,
saa flot som Barberbladets Strøg langs Kind –
om Lær'et end Luften forpester,
:hans Sind er sundt og Tanken frisk og klar,
som om der ingen fæle Dunster var.:

Og ser du en Pigelil faur og fro
i Skind trippe ned gennem Gaden,
med Handsker og Taske og smarte Sko
og Smil over hele Facaden,
:saa er det Garveren, der er paa Spil,
og skaber Pigen der saa skøn og snild.:

Vi sprøjter med Farvernes fine Skær,
ja alle dem, og Regnbuen holder,
vi tromler og valker det vaade Lær',
vi spiler og støder og stoller,
:vort Fag er ældst af Aar, vær ikke blind,
husk, Adam – Eva var jo klædt i Skind.:

Og hvor du end kommer i Syd og Nord,
saa mærker du Garverens Hænder,
i Hytte og Slot, paa Fabrik ja hvor
er ikke det Sted, hvor vi spænder,
:og derfor Garversvenden Dag for Dag
er stolt i Sindet af sit raske Fag.:

Oskar Hansen

I anledning af:
1883-1943 Dansk Garver-Forbund, Kbh.-Afd.
4de November 1943

Noter

1. Anders Hagen, Politikens Verdenshistorie, bd. 2, Kbh. 1982, s. 25.
2. Andreas Christian Krog, Samlede Efterretninger om Viborg, Viborg 1779, s. 75.
3. E. Levin Nielsen, Pederstræde i Viborg, Købstadarkæologiske undersøgelser i 1966/67, KUML 1968, s. 66.
4. Viborg Købstads Historie, Bind I, Kbh. 1940, s. 86.
5. Kristian Vestergaard, Vandmøller i Viborg Amt. 1975, s. 124.
6. J.P. Handberg, Slægten Handberg, Viborg 1938. Ursin oplyser også dette i sin bog Stiftstaden Viborg, 1849.
7. Kristian Vestergaard, i ovennævnte, s. 100.
8. Viborg Køb. Hist., ovennævnt, s. 81.
9. C. Nyrop, Viborgske Lavforhold. Samlinger til Jydsk Historie og Topografi, Kbh. 1901-03, s. 454 og 470.
10. De Kongelige Laugs-Artikler, som til Aarets Udgang 1730 allernaadigst ere udstædte med hosføyede Kongelige Forordninger ... s. 254-55. (Købstadmuseet »Den gamle By«).
11. Vib. Køb. Hist., ovennævnt, s. 79.
12. Vib. Køb. Hist., ovennævnt, s. 334-35.
13. J.P. Handberg, ovennævnt.
14. Axel Steensberg (red.), Dagligliv i Danmark 1620-1720, Kbh. 1969, s. 397.
15. Oekonomisch- technologische Encyclopädie, Acht und sechzigster Theil. Berlin 1795, (Det kgl. Bibl.)
16. Vib. Køb. Hist. Bind II, ovennævnt, s. 530-33.
17. Vib. Køb. Hist. Bind II, ovennævnt, s. 593-94. J.P. Handberg, ovennævnt.
18. Vib. Køb. Hist. Bind II, ovennævnt, s. 579.
19. General-Tabelle paa samtlige Lauges Interessentere, Mestere, Svenne og Drenge, her i Kjøbenhavn ved Aarenes Udgang 1727, 1743, 1756, 1758, 1759. Staats-Tidender for Aar 1760.
20. Vib. Køb. Hist. Bind II, ovennævnt, s. 580-81.
21. Ursin, Stiftstaden Viborg. 1849, s. 231. Kronens Skøder V, s. 201.
22. Vib. Køb. Hist. Bind II, ovennævnt, s. 704-05.
23. Vib. Køb. Hist. Bind II, ovennævnt, s. 700-01.
24. Vib. Køb. Hist. Bind II, ovennævnt, s. 585.
25. Andreas Chr. Krog, ovennævnt, s. 234. Kristian Vestergaard, ovennævnt, s. 91.
26. Vib. Køb. Hist., Bind II, ovennævnt, s. 576.
27. Vib. Køb. Hist., Bind II, ovennævnt, s. 703.
28. Vib. Køb. Hist. Bind II, ovennævnt, s. 587.
29. Vib. Køb. Hist. Bind II, ovennævnt, s. 702.
30. Landsarkivet for Nørrejylland, LAV 21. 15.
31. Paul G. Ørberg, Viborgs udvalgte mænd. Fra Viborg Amt 1978.
32. Vib. Køb. Hist. Bind II, ovennævnt, s. 593. J.P. Handberg, ovennævnt.
33. Vib. Køb. Hist. Bind II, ovennævnt, s. 594.
34. Ursin, ovennævnt, s. 92.
35. Ursin, ovennævnt, s. 95.
36. Ursin, ovennævnt, s. 92. Merkantilkalendere 1846-1857.
37. Vib. Køb. Hist. Bind II, ovennævnt. s. 596.
38. Rich. Willerslev, Studier i Dansk Industrihistorie 1850-1880, Kbh. 1952, s. 281.
39. Vib. Køb. Hist. II, ovennævnt, s. 706.
40. Vib. Køb. Hist. II, ovennævnt, s. 707.
41. Vib. Køb. Hist. II, ovennævnt, s. 706.
42. Vib. Køb. Hist. II, ovennævnt, s. 708.

43. Vib. Køb. Hist. II, ovennævnt, s. 743.
44. Erhvervsregistranten på Viborg Stiftsmuseum har disse oplysninger, der bygger på Merkantilkalendere.
45. Viborg Stifts Folkeblad, 31.3.1911.
46. Krak, Danmarks ældste forretninger, 1910. Handels- og merkantilkalendere 1862-1879.
47. Personelskatten efter formue og Leilighed for Aaret 1865. (Lokalhistorisk arkiv for Viborg kommune).
48. Jørgen Peder Clausager, Viborg som erhvervsby, 1980. Otto von Spreckelsen, Viborg Handelstandsforening 1845-1945, 1945.
49. Rich. Willerslev, ovennævnt, s. 279-80.
50. Egen beregning efter tal i Rich. Willerslev, ovennævnt.
51. Jordebog for Viborg Kjøbstad, Viborg 1878. (Lokalhist. ark. f. V. Komm.)
52. Ordet »Staalstue« er skrevet forkert i rapporten, og skulle have været skrevet således: Stollestuen.
Rapport den 14 Februar 1895. Viborg Politi. (Erhvervsarkivet).
53. Jørgen Peder Clausager, ovennævnt, s. 112, 115, 121 og 129.
54. Købstadmuseet »Den gamle By«, Aarhus, Inv. nr 2388:50.
55. Viborg Stifts Tidende, d. 5.1.1952.
56. Oversigt over Fagforeningsbevægelsen i Danmark i tiden fra 1871-1900, Kbh. 1901, s. 167.
57. Forhandlingsprotokol for Hvidgarver Foreningen 1883-1909. (Lokalhist. ark. f. Vib. komm.)
58. Lovene findes i småtryksafd. på Det kgl. Bibliotek.
59. Oversigt ov. fagbev. i Dk., ovennævnt, s. 322.
Georg Nørregaard, Arbejdsforhold indenfor dansk håndværk og industri 1857-1899, Kbh. 1943, s. 459.
De samvirkende Forbund i Danmark 1898-1923, Kbh. 1922, s. 231.
60. Forhandlingsprotokol for fællesbestyrelsen (fællesorganisationen) 1891-. (Lokalhist. ark. for Vib. komm.).
61. Statistik for det skandinaviske Hvidgarverforbund 1894. (Småtryksafd. på Det kongelige Bibliotek).
62. Skandinavisk Hvidgarverforbund Love 1893. (Småtryk, Det kgl. Bibl.)
63. Statistik for det skand..., ovennævnt.
64. Forhandlinger paa Det skandinaviske Hvidgarverforbunds 2. Delegeret møde i Kjøbenhavn, den 18, 19 og 20 Maj 1896.
(Småtryk, Det kgl. Bibl.)
65. Oversigt over Fagbev..., ovennævnt, s. 206.
66. Lohgarvernes Forbund i Danmark 1895-1920, Kbh. 1920. (festskrift, Det kgl. Bibl.).
67. Dansk Hvidgarverforbunds Regnskab for 1. Halvaar 1902. (småtryk, Det kgl. Bibl.)
Adresserne er fra: Mandtalslister. Viborg Byråd 1901, D 33. 1605.
Landsarkivet for Nørrejylland.
68. Dansk Hvidgarver forbunds Regnskab 1. jan. 1911-31 dec. 1911. (småtryk, Det kgl. Bibliotek).
69. Handels- og merkantilkalendere.
70. Medlemsblad for Lohgarverforbundet i Danmark, nr. 19. 1912. (Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv).
71. Hvor andet ikke er nævnt, stammer oplysningerne fra medlemsbladet, ovennævnt, de pågældende år.

72. Lohgarv. Forb. i Dk. 1895-1920, ovennævnt.
73. Under Samvirkets Flag 1898-1948, Kbh. 1948.
Lommebog for Arbejdere 1958.
Lommebog for Arbejdere 1966.
74. Oplyst telefonisk af Poul Erik Madsen, fmd. for Sadelmager- og tapetserforbundets afd. i Viborg.
75. Dansk Erhvervsliv. Særtryk af Berlingske Tidende 1923-24, s. 122.
76. Viborg Stifts Tidende, d. 15.3.1947.
Viborg Stifts Tidende, d. 16.3.1957.
77. Foreningen af danske Læderfabrikanter 1899-1947, (festskrift), s. 52, 57 og 58.
78. Opbevares i Lokalhist. ark. for Vib. kommune.
79. Ominspektionsberetning ang. Tarifrisiko nr. 4207 Vesterbrogade 25, Viborg, den 13.12.1956. Dansk Tarifforening. (Erhvervsarkivet).
80. Cirkulære nr. 12 og 13 1954 udsendt af Dansk Garverforbund, (opbevaret hos Henning Stick, Viborg).
81. Foreningen af danske Læderfabrik., ovennævnt, s. 23 og 41.
82. Småtryksafd., Det kgl. Bibl.

Erik Bartram Jensen, f. 1945, cand. mag. Ud gav i 1981: Arbejderbevægelsen i Viborg 1916-1920 (anmeldt i årbogen 1981). Adresse: Nonbo Hede 12, 8800 Viborg.

Fattigvæsenet i Viborg stift i 1730erne

Af Jens Holmgaard

Når krisen kradser, som det hedder på nudansk, går det først og fremmest ud over de svageste i samfundet. Gælder det i nutiden, var det ikke mindre sandt i tidligere tider.

I 1730erne var der krise i Danmark, og var de, der ikke kunne forsørge sig selv, vant til kummerlige kår, blev de nu endnu mere barske. Som provst Iver Enevoldsen i Strandby sogn (Gislum hrd.) skrev i 1737 efter at have skildret de dårlige tider med stigende restancer hos bønderne, flere dårlige høstår i træk og øksenhandelens nedgang med flere andre viderværdigheder, hvorved mange var kommet i yderste armod: »Saa de fattiges tal i landet desværre daglig formeres, og det, de skulle opholdes ved, formindskes, og mange kan ikke udrede eller betale det lidet, som de i begyndelsen frivillig udlovede at give til de fattige i sognene. Saa er ikke at dølgje, at nogle proprietarier (= *godsejere*) samt andre vel har udlovet at give noget til sognenes fattiges ophold, af hvilket dog endel her og der over tiden indeholdes ... og om end hver skilling ... maatte blive indkasseret, ses ikke, at det kunde forslaa til at (*understøtte*) de daglig tilvoksende fattiges antal«.¹

Og om disses vilkår giver provst Søren Tved i Bjerring sogn (Middelsom hrd.) denne grumme skildring: »Her findes saa mange udlevede, sengeliggende, af kræft opædte, af sygdomme forvisnede Guds børn, hvis nød maatte raabe over landet, da de ej maa betle, ingen maa føre dem, ingen huse dem, men – som her i herredet skete næst afvigte vinter – faar at dø paa marken af sult og kuld blandt vilde dyr og fugle«.²

De to citater er hentet fra en pakke med breve og indberetninger m.v. i Viborg bispearkiv, hvori stiftsøvrigheden (stiftamtmanden og biskoppen), som inden for stiftet havde overledelsen af fattigvæsenet, har samlet sit vigtigste materiale om fattigvæsenets administration i 1730erne, hvorfra det meste af pakkens indhold stammer.³

På de følgende sider skal der på grundlag af dette materiale gøres rede for nogle af de problemer, som tårnede sig op på den ene side for de fattige og på den anden side for dem, der havde ansvaret for

deres forsørgelse. Det er ikke mindst de sidstes problemer, materialet umiddelbart kan belyse.

Det må understreges, at der ikke er tale om en tilbundsgående og minutiøs undersøgelse, hvor ethvert spor, koste hvad det vil, følges op gennem omfattende efterforskning, men netop stort set kun om udnyttelse af den omtalte pakkes indhold. Der vil dog heraf forhåbentlig fremstå et nogenlunde alsidigt og pålideligt billede af fattigforholdene i Viborg stift i 1730erne. Men et billede, som man ikke i alle henseender uden videre kan udstrække til at gælde hele landet. At det kgl. reskript af 9. september 1746, som bliver omtalt i det følgende, alene er sendt til stiftsøvrigheden i Viborg, mens andre reskripter tilsvarende er sendt særskilt til andre stifter, antyder, at de problemer, de behandler, til en vis grad kan have været specielle for de enkelte dele af landet.⁴

Men inden vi tager hul på pakken, må vi se lidt på det gældende lovgrundlag. Fattigvæsenet i Danmark på denne tid hvilede på 2 forordninger fra 1708⁵, som lagde omsorgen for de fattige i faste rammer og indledte et omfattende, men stort set håbløst og forgæves felttog mod et stærkt omsiggribende mere eller mindre organiseret betleri, der havde været et delvis officielt anerkendt hovedelement i den ældre fattigforsorg, der i vid udstrækning udstyrede de fattige med tiggertegn, der skulle legitimere dem som værdigt trængende.⁶

Den ene af de to forordninger af 24. september 1708 handler om fattigforsorgen i hovedstaden, mens den anden har titlen: Forordning om betlere i Danmark, såvel på landet som i købstæderne, København undtagen. Den lagde den fælles overledelse af fattigvæsenet for hele landet i hænderne på overfattigdirektionen i København, mens den øverste lokale ledelse på landet bestod af stiftamtmand og biskop, under hvis overtilsyn provster og herreds- og birkefogder udgjorde inspektionen over de fattige i deres herreder og birker. Den daglige forvaltning af fattigvæsenet på landet skulle ske sognevis og påhvile sognepræsten og 3 eller 4 af de »vittigste og bedste« sognemænd som hans medhjælpere. Finansieringen skulle ske på en lidt ejendommelig og – kunne man synes – urealistisk, for ikke at sige naiv måde i en blanding af frivillighed og tvang. Præsten og medhjælperne skulle kalde bønderne (sognemændene) sammen og fortælle dem om kongens hensigt med forordningen. Derpå skulle præsten gøre dem »en alvorlig formaning« og dernæst spørge dem, hvad de

godvilligt ville forpligte sig til årligt at give til de fattige. Da bønderne ikke kunne antages at råde over større kontante midler, kunne de yde deres bidrag i naturalier (»brød, meel, erter og andre ædende vahre«). Det blev udtrykkeligt pålagt præsten at tegne sig først for at »gaa menigheden for med et godt eksempel«. Men også rede penge, fx til klæder, ville der blive brug for. Dem henstilledes det til godsejerne, forpagterne, ridefogederne og »andre velhavende, som kunne være i sognet«, frivilligt at tegne sig for, og disse midler skulle indgå i sognets fattigkasse. Men også en herredskasse skulle oprettes, først og fremmest til at afholde udgifterne ved at fjerne fremmede omløbere og tatere fra sognene. Til deres borttransport, enten til deres hjemsted, inden- eller udenrigs, eller til København til forvaring eller optagelse i militsen, pålagdes der en egentlig skat, nemlig 4 sk om året af hver helgård, 2 sk af hver halvgård, 2 sk af hver boels- eller husmand og hver tjenestekarl med fuld løn og 1 sk af tjenestekarle på halv løn. Og også her skulle godsejere, som ejede jord i herredet, hvad enten hovedgården lå der eller andetsteds, »give efter proportion til hans gods noget raisonabelt«.

Men som det allerførste, før den således organiserede og finansierede fattigordning kunne træde i funktion, skulle der foretages en grundig udrensning i sognene af fremmede betlere. For, som det hedder i forordningens indledning: »De fattige (løber) i hobetal, i særdeleshed børn fra 6, 8 til 15 aar, omkring paa landet, derved (= *hvorved*) landsbyerne, som ellers bør at forsørge deres egne fattige, bliver kede og fortrædelige til videre fremdeles plejning, og betleri derover mere end forhen nu tager overhaand«. Fattiginspektørerne (provst og herredsfoged) skulle inden 2 uger »fare sogn fra sogn« sammen med sognepræsten og hans medhjælpere og foretage inkvisition om fremmede betlere og optegne deres navn og hjemsted. Fandtes der nogen udenrigs hjemmehørende, skulle de advares om at forlade herredet inden to solemærker. Havde de ingen penge, skulle præsten og sognefolket skyde noget sammen. Efterkom betlerne ikke bortvisningen, skulle det koste de beboere, som husede dem, en halv rigsdaler pr. nat, hvoraf – for at fremme effektiviteten – halvdel skulle tilfalde angiveren. Og de fremmede selv, som ikke ville drage bort frivilligt, skulle på herredskassens bekostning og ved herredsfogdens foranstaltning føres enten til forvaring i nærmeste fæstning eller til Spindehuset i København. De indenrigske betlere, som var fra en anden provins eller et andet herred, skulle forføje sig

dertil. Dog kunne de, hvis de nogle år havde været i sognet og forholdt sig skikkelig, få lov at blive.

Når denne menneskejagt var vel gennemført, skulle præsten og hans medhjælpere optage en fortegnelse over alle de tilbageværende, i sognet retteligt hjemmehørende fattige, der skulle fordeles på 3 klasser og indføres i den fattigprotokol, som præsten skulle føre. Til første klasse henregnedes de blinde og sengeliggende, som slet intet kunne skaffe sig og måtte hjælpes på deres opholdssted, til anden klasse små forældreløse børn, som præsten og hans medhjælpere skulle sørge for at få sat i pleje, og til tredje klasse dem, som »formedelst slet helbred, mange smaa børn eller andre lovlige aarsager« kun kunne tjene lidt og utilstrækkeligt til deres underhold.

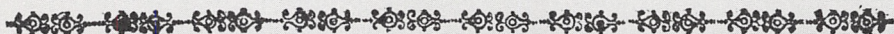
Som man ser: alt i alt en ordning med faste rammer og system i sagerne. Nu måtte »de rette almissemænd« vel kunne se fremtiden så fortrøstningsfuldt i møde, som man nu engang kan forvente det i deres beklagelsesværdige situation? Ja, hensigterne var vel de bedste fra lovgiverens side. Men det tildels frivillige finansieringsgrundlag forudsatte desværre en solidaritet med de fattige og en økonomisk formåen i lokalsamfundet, som man ikke kunne gøre alt for sikker regning på, og som det unægtelig ofte kom til at skorte slemt på.

Og det ser da også ud til, at ordningen næsten omgående kom ud for så store vanskeligheder, at den reelt blev sat ud af kraft. Den omtalte provst Iver Enevoldsen i Strandby gav i 1736 i en tidligere indberetning end den allerede citerede en del værdifulde oplysninger om fattigforsørgelsens hidtidige forløb, bl.a. den at »misvexten her i landet 1709 plat nedlagde den om de fattiges ophold givne allernaadigste anordning og anstalt (af 24. september 1708) udi 23 samfælde aar, til den nu 1731 blev renoveret«. ⁷ Ja, og her kan man jo tilføje, at samme i klimatisk henseende helt usædvanlige år 1709, hvor denne navnkundige misvækst forefaldt, begyndte Den store nordiske Krig, som gennem 11 år lagde sine tunge byrder på det danske samfund og efterlod et forarmet efterkrigstidssamfund. Og i den »renovering« af 1708-forordningerne, som provst Enevoldsen

*På de følgende sider ses de to første sider af den originale forordning angående de fattiges væsen i Danmark. Friderichsborg Slott d. 6. Okt. 1731.
(Landsarkivets bibliotek)*

Forordning, Angaaende De Sattiges Bæsen i Danmark.

Friderichsborg Slott d: 6 Octobr. 1731.

R J D B E N S A B N,
Trykt udi Hans Kongl. Majestets og Universitets Bogtrykkeri.

Si Christian den Niende, af Guds Naade Konge til Danmark og Norge, de Benders og Gothers,

Hertug udi Slesvig, Holsten, Stormarn og Dytmer-
fken, Greve udi Oldenborg og Delmenhorst; Giere
alle vitterligt, at som Vi med særdeeles Mishag maa fornem-
me, hvorledes saavel Indbyggerne i Vores Kongelige Residentz-
Stad Kiøbenhavn, som Indvaanerne i Kiøbstæderne og paa Lan-
det i Bort Rige Danmark, meget overløbes og betynges af de
mange paa Gader og Stræder, Lande, Beyene og selv i Huu-
serne fremkommende fremmede og andre Bøttere, hvoraf dog een
stor Deel ey ere rette Almisse Lemmer, men sterke, føre og saa-
leedes til Arbeide tjenlige, at de selv kunde erhverve deres Brød,
og ikke i Dræsløshed og de deraf følgende grove og store Laster
burde henbringe deres Liv og Levet; og Vi nu have taget i al-
lernaadigst Betragtning, at Uarsagen til dette overhaand ta gne
stere og skadelige Trøglerie, vel fornemmelig derudi bestaar, at
de af Vores i Guld hvilende Elskelig Kiære Hr. FADER, Salig
og Høylovlig Jh. kommelse, saavel om Bøttere i Kiøbenhavn, som
Fattige i Kiøbstæderne og paa Landet, udgivne tvende Forord-
ninger af 24. Septembris Anno 1708 og derved søjnde priisvør-
dige Anstalter, ey vedborlig ere este. levede, men til deels, for-
medelst de indfaldne vanskelige Tider, til deels ogsaa af deres For-
semmelse, som derover skulle holde, ere komne i Afgang; Da,
paa det saadan overmaade Trøglerie, og de deraf flydende onde
og skadelige Følger, kunde forekommes og hejmes, samt Vores
Kiære og troe Underfaatter, fra den dennem derover til veyende
Byrde og Uenlighed blive betriede; Saa have Vi allernaadigst
fuu.

taler om, forordningen af 6. oktober 1731 angående de fattiges væsen i Danmark, bekræftes hans oplysning, idet det i indledningen til denne forordning erkendes, at bestemmelserne i 1708-forordningerne »ere komne i afgang«, og at kongen »med særdeles mishag maa fornemme, hvorledes saavel indbyggerne i ... København som indvaanerne i købstæderne og paa landet ... meget overløbes og betynges af de mange paa gader og stræder, landevejene og selv i husene fremkommende fremmede og andre betlere«, og at årsagen »til dette overhaandtagende store og skadelige trygleri« især er »de indfaldne vanskelige tider«. Men nu skulle der altså tages fat igen, og kongen har »allernaadigst funden for godt« at forny og gentage de to »af vores højsaligste hr. fader udgivne forordninger af 24. sept. anno 1708«.

Men som misvæksten og den efterfølgende lange krig i første omgang trodsede de gode hensigter, blev landbrugskrisen i 1730erne en stor anstødssten efter den fornyede opstart i 1731. Også herom kan vi hente oplysning i provst Enevoldsens beretning af 24. september 1736. Han fortæller her, hvordan han i begyndelsen af 1732 tog fat på arbejdet med at organisere fattigvæsenet i Gislum herred efter forskrifterne i den genoplivede 1708-forordning, navnlig ved sammen med herredsfogden (den som forfatter kendte Christen Sørensen Testrup) i februar og marts at rejse omkring i sognene, hvor man sørgede for, at der blev udnævnt medhjælpere for præsterne, indhentet løfter om bidrag fra sognefolkene, optaget fortegnelser over de tre klasser af fattige og foretaget inddeling til deres forsørgelse. Og året efter, i 1733, rejste provst og herredsfoged igen fra sogn til sogn for at efterse, om alt var i god gænge, »og havde da dette christelige værk paa de fleste steder i dette herred temmelig god fremgang, endog en bonde her og der kunne røste med det udlovede«. Så det havde altså tegnet pænt i begyndelsen. »Men udi aaret 1734 geraadede dette begyndte gudelige værk desværre i confusion, og holdt de fleste deres almisse inde, nogle af modvillighed, nogle af uformuenhed, og endskiønt jeg ved min visitats samme aar in martio formandede alle i hver menighed til bestandighed, at gøre godt og ikke blive trætte etc., ja ofte skrev herredsbrødrene til idelig og lidelig at drive paa samme, saa var dog alt hos de fleste frugtesløs og forgæves«. Og da der både i 1735 og 1736 stødte misvækst på rugen til, »saa (er) det at befrygte, at dette gudelige og christelige værk, ihvor højpriselig og faderlig vor allernaadigste konges forsorg er derfor, (*lige*)saa lidet

skal vinde fuldkommenhed og bestandighed paa landet, som i nogle af forrige ... kongers tid«.

Det viste sig mange steder fra første færd vanskeligt dels at få alle, der burde, til at udlove passende bidrag, dels – og navnlig her kneb det, som tiden gik og krisen strammede til – at få de lovede bidrag ind. Og modviljen eller uformuenheden viste sig i alle stænder. Et fremtrædende træk er ikke mindst problemerne med at få godsejerne til at yde, hvad de burde. Det gav anledning til et langt og sejt tovtrækkeri, der fandt sin foreløbige afslutning i et kgl. reskript af 9. september 1746 til stiftamtmanden og biskoppen i Viborg om, at uvillige proprietærer skulle takseres ikke efter deres hartkorn, men efter deres formue, og om hvorledes betalingen skulle fremtvinges hos de genstridige.

De særlige problemer med godsejerne afspejler sandsynligvis den situation, at også de var hårdt ramt af landbrugskrisen, ja relativt set måske endda undertiden de hårdest ramte, og at deres sociale position ofte gjorde det vanskeligt for den menige gejstlighed og navnlig for herredsfogder og birkefogder, som i datiden slet ikke havde en position, der tåler sammenligning med nutidens dommerstand, at træde op mod dem med den fornødne autoritet.

Det første svage vidnesbyrd om godsejernes tilbageholdenhed møder vi allerede den 10. marts 1732 fra provsten for Fleskum herred, Jacob Spjellerup i Mov, der bl.a. skriver: »Hvad proprietariernes raisonable gave angaar, da haver vi endnu derom ej kunnet faa at vide de flestes betænkende«. Og den 23. september samme år melder Christen Sørensen Testrup, herredsfoged over Rinds og Gislum herreder og provst Enevoldsens medinspektør, sig med en klage over konsistorialråd Edvard Londeman til Nøragergård (Durup sogn, Gislum hrd.), der giver et levende indtryk af de bryderier, man kunne have med de uvillige godsejere. Londeman har »intet i ringeste maade ... villet give til de fattige«, hedder det, skønt han ofte er formanet og erindret, både af provst og af herredsfoged og både mundtligt og skriftligt. Testrup beder stiftamtmand og biskop om, at sagen må blive »paa sine tilbørlige steder andraget« og vedlægger en kopi af sin seneste »rekvisition«, som han den 18. september har sendt to mænd til Londeman med, og som lyder:

»Veledle og høylærde hr. consistorialraad Edvart Londeman!

Det er Dem vel bekiendt, hvor ofte ieg baade skriftlig og mundtlig

har anmodet Dem om, efter H.K. May:ts allernaad. forordning ang. de fattige paa landet af 24. sept. 1708 dends 8 og 13 art., saavel at give noget til de fattige i sognet aarlig, som og til herrits cassen noget raisonabelt, mens som De til dato ey noget i saa maade har vildet give til de fattige, ey heller efter gjorde løffter har vildet give mig svar, hvad De vilde give; hvorved De ey allene giver de fattige aarsag at suke over Dem til Gud, mens endog besværger mig og andre vedkommende med saa mange frugtesløse anmodninger: Desaarsag har ieg nødist herved mine begjæringer at igientage, med formodning at De (om ey af christendoms pligt og ey af respect for H. May:ts allernaad. villie) dog for min idelig overraaben skyld, herpaa vilde give mig Deris udførlig svar, hvad De som eier af Nøragergaard vil give aarlig til Durup sogns fattige, saavel og hvad De vil give til Gislom herrits casse i hvilket herrit Deres fri herregaard er beliggende, og hvad De vil give til Rinds herrits casse, i hvilket herrit De er eiere af it anseligt jordegods; jeg tviler ey paa De jo (som den der tilforne har ey allene i de tilfælde skuldet lære, mens endog med sit exempel lyse for andre) lader see Deris bekiente liberalité og munificens (= *gavmildhed*) herudi, til compassion (= *medlidenhed*) imod de fattige; formoder og at De ey som tilforne, beholder denne min requisition hos sig uden giensvar, og i fald De endnu ey skulde være resolverit Deris svar herpaa skriftlig at tegne, haver dise udskikede herpaa at tegne hvad muntlig svar de bekomme. Jeg forbliver (*osv*)«.

Til forståelse af finterne i brevet kan det oplyses, at Edvard Londe-man, før han blev godsejer, havde været præst og provst og siden 1727 professor i filosofi ved Københavns universitet. Han fik i øvrigt i 1735 titel af biskop, og kort før sin død i 1749 blev han adlet under navnet Rosenchrone. At han, som det oplyses i Dansk biografisk Lexikon, af samtidige blev beskyldt for gerrighed, synes efter C. Sørensen Testrups brev at dømme ikke ubegrundet.

Men som tiden gik, blev klagerne over uvillige godsejere stadig hyppigere. Den 6. marts 1733 oplyser herredsfogden over Fjends og Nørlyng herreder Chr. Kold i Mønsted, at han formedelst 7 sk har anskaffet »en halv bog papir til en del missiver (= *breve*), proprietarierne at tilskrive om deres til herredscassen tilkommende contingent«. I øvrigt besværer han sig særskilt over manglende betaling fra Anders Kjørulf på Sødal og ritmester G.D. Levetzau på Tjele og – uden navnes nævnelse – fra de godsejere, der var bosiddende uden

for Nørlyng herred, men ejede jordegods i herredet, »endskiønt de af stiftsprovsten og mig er bleven anmodet«. I herredsfogdens beretning spores desuden de første tegn på forsømmelighed hos sognepræsterne med at opfylde deres forpligtelser. Præsterne i Vammen, Rødding og Viborg (Gråbrødre sogn) er trods påmindelser udeblevet med deres specifikationer over »indkrævelse og restantz« i sognene Vammen, Lindum, Bigum, Rødding, Løvel, Pederstrup og Asmild. Hermed er anslået et andet hovedtema i beskrivelsen af de vanskeligheder, der stillede sig i vejen for en tilfredsstillende gennemførelse af fattiglovgivningen: administrationen af den i lokalsamfundet var et tidkrævende og brydsomt arbejde, som uden vederlag var blevet pålagt præsterne og de øvrige lokale embedsmænd, og som derfor næppe i alle tilfælde kaldte på den allerstørste entusiasme.

Allerede før efterårssynoden i 1732 forelå der for stiftsøvrigheden så mange vidnesbyrd om problemer med fattigvæsenet, at stiftsamtmand og biskop på denne synode anbefalede provsterne inden forårssynoden 1733 »at angive hvad hinder der forefindes i dette gudelige værkes fuldbringelse«. ⁸ Det gav anledning til indberetninger i marts 1733 fra i hvert fald 7 af stiftets 16 herreder. Heri spiller de uvillige godsejere fortsat en væsentlig rolle, der navnlig fremhæves fra Rinds herred, hvorfra en fælles indberetning fra provst Niels Holst i Vesterbølle og herredsfoged C. Sørensen Testrup beklager sig dels over godsejernes uvillighed i at holde deres fæstebønder til at yde, hvad de skal og at undlade udpantning hos dem for restancer, og dels over godsejernes egen vægring ved at betale. ⁹ Men også fra Middelsom herred melder provst Chr. Thorup i Vinkel sogn og herredsfoged Peiter Høeg, at hovedgårdsejerne på Friisenvold, Vindum Overgård og Randrup »sig endnu ikke med nogen betaling ... har indfunden«. ¹⁰

Men ellers er det især det på ny omsiggribende overløb af fremmede betlere, der angives som det store problem. Blandt disse synes aftakkede soldater og matroser, tildels norske, at udgøre en stor bestanddel – utvivlsomt et af de endnu alvorlige efterslæt fra krigens dage. Og en af vanskelighederne ved dem var, at »vil man henvise dem til deres eget hjem og sogn, siger de sig ingen at have, men siden de kom af (kongens) tjeneste stedse at have betlet deres brød«. ¹¹ Den almindelige klage fra fattiginspektionerne går ud på, at dette overløb af fremmede betlere, som udsuger befolkningen, gør den ude af

stand og uvillig til at betale til sognenes egne fattige. Det skyldes dels en ofte menneskeligt helt uafviselig nød hos de omvandrende krøblinge og blinde, men ikke mindst, at der blandt omløberne var mindre fredsommelige elementer, der, som provst Th. Høyer i Foulum (Sønderlyng hrd.) noget forsigtigt udtrykker det, »ikke vil lade sig afvise«¹², eller som provst Jacob Spjellerup i Mov (Fleskum hrd.) i 1737 mere utilsløret siger det, »undertiden med trusels-ord aftvinger sig almisse hos mange«.¹³ Og når disse omløbende fremmede betlere havde presset ud af bønderne, hvad de kunne afse og måske lidt til, og der således ikke blev noget til overs til sognets egne fattige, så disse ingen anden udvej end selv at begive sig ud på landevejene og slutte sig til de omløbendes voksende flok, og således var en ond spiral sat i gang. Ja, så galt kunne det gå i følge sognepræsten Peder Marquard i Vorning, at de afpressede bønder derefter selv måtte gribe bettelstaven, da »en del har ikke brødføde til sig og deres børn, derfor nødes de at laane, borge, bedrage, lade restere og søger omkring, hvor de kan nære sig og faa brødet«. Så han skønner pessimistisk, at »det synes med tiden at ville falde ud til det gamle, til Gud giver bedre tider, handel og vandel i landet«.¹⁴ Med andre ord: som misvæksten og krigen i 1709 satte den nye fattigordning i stå, vil krisen nu tilintetgøre forsøget på at genoplive den.

I efteråret 1733 synes stiftamtmand og biskop at have besluttet at gøre noget ved problemet med de uvillige godsejere, og omkring 1. oktober skrev de til stiftets provster om fra præsterne at indhente navnene på de uvillige¹⁵. Blandt de godsejere, der i denne anledning blev peget på var fortsat ritmester Levetzau på Tjele og desuden Hans Rosborg i Mønsted sogn, som i følge provst Henrik Barthling i Højslev (Fjends hrd.) »plat ud intet vil give af det, han til sognets fattige er ansat for«, og gør gældende, »at han af ingen uden stiftamtmanden vil lade sig taxere«.¹⁶ Provst Th. Høyer i Foulum (Sønderlyng hrd.) oplyser, at »siden 1733 aars indgang har saavel proprietarierne (den højbaarne naadige grevinde af Scheel alene undtagen) som deres bønder opholdet at give deres udlovede gave til de fattige udi Synderlyng herred, hvortil den første begyndelse er gjort paa Fussingøe gods, med foregivende, at som betlernes omløb ej var at hemme, da var det utaaelig for bønderne saavel som for andre at give det, som de godvillig efter evne havde udlovet«.¹⁷

Det skal retfærdigvis tilføjes, at der også blev indberettet om godsejere, der var kommet på bedre tanker, fx Anders Kjørulf på Sødal,

eller om, at der i det pågældende sogn ikke var uvillige godsejere, fx i Vorde og Finderup sogne. Fra det sidste melder pastor Jesper Tygesen udtrykkeligt, at herskabet på Hald godvillig leverer, hvad det bør, »saa alleting hos mig findes reen og blank som for den sande Guds aasyn«. ¹⁸

Men præsterne (og provsterne) benyttede samtidig lejligheden til hårde anklager mod bønderne for voksende genstridighed. Provst Barthling i Højslev besværer sig over, at der er vanskeligheder med de fleste bønder i Resen sogn, og at der i Kobberup sogn findes »en bonde særdeles genstridig, som hører til Skivehus, hvor fuldmægtigen aldrig vil svare præsten paa indgivne klagemaal«. Og provst Johan Hyphoff i Balling (Rødding hrd.), der kan melde, at godsejerne i hans herred holder, hvad de har lovet, klager til gengæld over, at »bønderne og den gemene almue største dels ere forarmede, dels uvillige og uskiønsomme, at den foranstaltning (*se nedenfor*) om, at de fattige skal spise hos bønderne, i adskillige maader vorder overtraaden og imod handlet, saa at man jævnlig og daglig hører klage af de fattige, at endel intet hos bønderne kan bekomme til deres fattige livs nogenlunde ophold, hvorudover det nu er kommen saa vidt, at de fattige nu hyppige gaaer over alt, af herreder og sogne iblandt hver andre, næsten ligesom de gik førend (den) seneste forordning (*af 6. oktober 1731*) om de fattige udgik«. ¹⁹

Inden vi blader videre i pakkens aktstykker, skal vi se på nogle væsentlige ændringer i lovgrundlaget, som skete ved denne tid. Ved kgl. reskript af 28. marts 1732 til den centrale fattigdirektion i København blev det bestemt, at bøndernes naturalydelse efter 1708-forordningen skulle ændres til, at de fattige efter en nærmere fordelingsplan skulle bespises hos bønderne 1 eller 2 dage om ugen, og at de til gengæld skulle »gøre den bonde, hos hvilken de spise, til tjeneste hvad de kan, paa den eller de dage, de nyde kosten hos ham«. Dog skulle det stå velhavende bønder frit i stedet at yde rede penge, men da til herredskassen. Motiveringen for denne ændring vidner ikke om nogen stor tillid til de fattiges evne til selv at administrere deres almisser: »gives de fattige korn eller penge, maa man befrygte, at sligt af dem i een eller flere dage til unytte kunde fortæres, og de siden tvinges af hunger til at betle«. Meget tyder på, at denne ordning ikke uden videre var til gunst for de fattige. At forpligtelsen til at gøre bonden tjeneste på spisedagene er blevet godt

udnyttet, kan man jo nok forestille sig. Værre var dog måske, hvad der også findes vidnesbyrd om, at de fattige ofte er blevet genstand for svære ydmygelser som de uvelkomne gæster, de nok tit har været. Som provst Søren Tved i Bjerring (Middelsom hrd.) skriver i 1738: »Nogle provster har indrettet deres fattiges væsen paa visse maaltider mad, men det lærer erfaringen ej kan have nogen vis bestandighed, thi naar den fattige bliver tagen ilde imod een gang og en anden gang, saa kommer han ej tiere, men heller betler«. ²⁰ Og i følge provst Enevoldsens beretning fra 1736 skal ordningen også kun være blevet gennemført i 2-3 af stiftets 16 herreder.

5. februar og 5. marts 1734 udsendtes to praktisk taget enslydende kgl. reskripter, henholdsvis til Sjællands stift og til de øvrige af landets stifter. Med disse reskripter gennemførtes der bl.a. en betydningsfuld ændring i sammensætningen af fattiginspektionerne på landet, idet herreds- og birkefogderne blev kasseret og erstattet af amtsforvalterne. Det var ikke med ligefrem smigrende ord, at retsbetjentene blev fulgt til dørs: »... alle herreds- og birkefogder (ere) ikke af det begreb, at de de fattiges væsen med frugt kunne forestaae, eller af den vederheftighed, at dem de fattiges almissers indkrævelse sikkerligen kan betroes«. Unægtelig barske ord – udtalt offentligt, ikke i et fortroligt internt notat – om landets dommerstand. Man lagde ikke mange bånd på sig i hine tider, når det gjaldt om at karakterisere større eller mindre samfundsgrupper. Endvidere bestemte reskripterne, at sognekasserne og herredskasserne skulle slås sammen til én, der skulle opbevares af herredsprovsten. Og samtidig strammedes bestemmelserne om bidrag til herredskasserne. Hvad gårdmændene, husmændene og tjenestekarlene skulle yde i rede penge efter faste satser, det skulle herefter amtsforvalteren »indtale ... ligesom kongelige skatter«. Og hvad de godsejere angik, som »i ingen maade efter adskillige erindringer have villet beqvemme dem til at give de fattige noget vist«, da skal de »af stiftsbefalingsmanden (= *stiftamtmanden*) og biskoppen sættes for, hvad de til de nødlidende skulle svare«, og beløbet skal af amtsforvalterne indkræves »lige med andre kongelige skatter«, om fornødent altså også ved militær eksekution. Endelig fastsættes der for de »skamløse betlere« straf på 1 eller 2 dage i gabestokken uden for den kirke, i hvis sogn de har betlet.

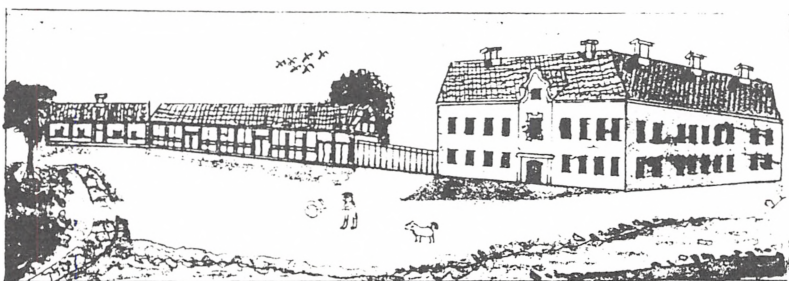
Det var dog ikke alene herreds- og birkefogder, hvis indsats i fattigvæsenets administration gav anledning til misfornøjelse. Som allerede nævnt havde herredsfogden over Fjends og Nørlyng herre-

der Chr. Kold i 1733 ytret en vis utålmodighed med enkelte præster for deres langsommelighed med at gøre regnskab for deres sogne. Og den 20. januar 1735 har provst Enevoldsen et og andet at sige enkelte af sine præstekolleger på. »Nok en anden af mine herredsbrødre har til dags mange mine skrivelser og påmindelser uagtet hverken til datum indgivet mandtal til herredscassen eller nogen underretning om de fattiges væsen i hans sogne, saa det er fortrydeligt og fortrædeligt at have dermed at bestille«. Disse anker har nok ikke været ubegrundede, og problemet må have været mere omfattende, for den 26. august 1735 udkom til alle stiftsøvrigheder et kgl. reskript om præsternes assistance ved de fattiges væsen. Det erklæres heri, at »kongen er kommen i erfaring, at en og anden af præsterne skal findes baade efterladne og uvillige i at assistere de fattiges inspecteurer ... idet at endeel udebliver med deres mandtaller og inddeling, saavel som og med regnskaber, hvorved kongens ang. de fattiges væsen havende intention ikke lidet forhindres«. Det blev derfor pålagt stiftamtmand og biskopper »efter nøie examination og sagens befindende beskaffenhed« at mulktare de præster, som ved forsinkelse med deres mandtaller og regnskaber eller på anden måde gav de fattiges inspektører anledning til besværing.

Som om alle de viderværdigheder, der hidtil er berettet om, ikke var tilstrækkelige til at gøre livet surt både for de fattige, for den befolkning, der – uden selv at have i overflod – skulle føde og klæde dem, og for de lokale gejstlige og verdslige embedsmænd, der skulle søge at få det bedst mulige ud af situationen, stødte der ved midten af 1730erne dårlige høstår eller nogle steder ligefrem misvækt med tilhørende dyrtid til. Herom hører vi først fra provst Enevoldsen i Strandby, der den 24. september 1736 beretter, at »den indfaldne misvæxt paa rugget forleden aar (1735), som desværre er større dette aar, (så) at mange i Slet herred, (men) ogsaa andre steder, paa hele aarsgiøder og vange ikke avler deres sæd igien, (så) at mange savner baade sæde- og tærekorn, hindrer virkelig, at den visse almisse udgives«.

Den 29. november 1736 indgav amtsforvalter Lars Hauch i Ålborg og provst B. Mørch i Gerding sogn (Hellum hrd.) en beretning, der er holdt i meget dystre toner. Det er at befrygte, siger de, »at de fattiges væsen ... tid efter anden af sig selv skal falde«. Det er i stigende grad vanskeligt at få bønderne til at »give den fattige sin

spise, hvadenten han kan arbejde eller ikke«, og »mange og afviser den fattige, ja endog lader den blinde og sengeliggende miste og lide hunger«. En medvirkende årsag hertil er, at »dette aars afgrøde har været saa slet«. Og særskilt føjer amtsforvalteren til: »men især maa jeg, cammerraad Hauch væmoedigt ... anmelde, at der generaliteter bliver nogle 1000 beboere i disse amter, som for (= før) nytaar faar optorsken og har siden hverken at give kongen eller hosbonden, mindre selv noget til underholdning, og den største del af proprietarierne ere selv saa uformuende, at en efter anden gaar ud, til dels ikke betaler, hvis (= hvad) de selv er ansat for til de fattige, hvoriblandt særdeles er hr. etatsraad (*Fr.v.*) Ahrenstorff (*til Refsnæs*), hos hvem hverken execution eller utallige erindringer har kundet frugte; mindre kan saadanne mænd række deres bønder haanden i een eller anden tilfælde, og allermindst vil de betale noget for dem til de fattige; thi de siger sig selv at være fattige og trængende«. Provst Th. Høyer i Foulum taler den 21. januar 1737 om »saa stor misvext paa afvigte aars grøde, saa bonden neppelig kan præstere det, han har udlovet«, så i Sønderlyng herred, »hvor de fattiges væsen har været i nogenledes god tilstand, begynder det at se slet ud, da de fleste af bønderne indeholder med den første termin og tilbyder sig med ed at bekræfte, at det sker ikke af uvillighed, men af nød og trang«. Og fra Harre herred i Salling beretter amtsforvalter A. Mikkelsen Lund i Skive og provst Jens Grønbech i Roslev sogn den 24. januar 1737 om

Tugt og Mannifac turhuset
i Viborg 1816.

Farvelagt tegning fra det såkaldte »Gullevs manuskript«, et topografisk værk, som opbevares på landsarkivet og er udført af muremester Chr. Gullev (død 1892).

de trykkende høje kornpriser. Om disse taler amtsforvalteren samme dag også i den beretning, han fælles med provst Barthling i Højslev indgav for Fjends herred, »hvor bønderne i denne tid, da kornet er lidet hos dem, ej kan taale at contribuere det tilstrækkelige quantum«. Fra Års herred melder provst Niels Colding i Års sogn den 28. januar 1737, at avlingen »i dette aar (1736), Gud bedre det ... har været saa meget slet, at beboerne, som skulle give til de fattige, har nu optorsken og (*har*) lidet, ja fast intet til deres egen underholdning«. Provst J. Graversen Assels i Hem sogn (Hindborg hrd.) finder, at fattigforsørgelsen i hans herred vil »komme den fattige almue og de endnu ved stederne siddende uformuende, ja trængende bønder alt for besværligt i korn og penge at udrede, helst i dette trange aar, nu kornet begynder i prisen at stige, og de fleste bønder allerede begynder at laane og borge til alt det, de fra denne tid af og sommeren igiennem skal æde og fortære«. ²¹ Om provst Enevoldsens bedømmelse af situationen i en beretning af 15. februar 1737 er allerede talt i indledningen. Det er, siger han, »uimodsigelig vist, at bemelte herred (*Slet*) formedelst tvende aars misvext mærkelig er svækket og forringet«. Og i Limfjordsherrederne kommer hertil ved den tid et svigt i sildefiskeriet: »Saa er og det forhen importante sildfiskerie, hvoraf mange i herredet, ved Limfiorden boende, sig har kunde næret i forrige tider, nu paa 7 à 8te aars tid saaledes aftaget og mislinget, at mange derover er geraaden i største og yderste armod«.

Når tonen i fattiginspektionernes indberetninger til stiftsøvrigheden i begyndelsen af 1737 var meget mørk, skal det – sandheden i ære, men uden i øvrigt at anfægte deres troværdighed – tilføjes, at disse beretninger var svar på en forespørgsel via stiftsøvrigheden fra den centrale direktion i København og Kommercekollegiet om, hvor mange penge der var i herredskasserne, og hvad de eventuelt kunne bidrage med til oprettelse af et tugt- og manufakturhus henholdsvis i Jylland og på Fyn til aflastning af de københavnske institutioner til anbringelse af omløbende betlere m.v. ²² Det kan næppe overraske, at ingen af fattiginspektionerne i Viborg stift så nogen mulighed for, at deres herredskasse kunne afse midler hertil. Hvad der i øvrigt blev af tanken om at løse problemerne omkring det store og voksende omvandrende proletariat ved hjælp af tugt- og manufakturhuse, vil det føre for vidt at gå ind på her. Jeg må for Jyllands vedkommende henvise til Johan Hvidtfedts afhandling »Viborg Tugthus i 1700-årene«. ²³

En stor plads i korrespondancen om fattigvæsenet optager en sag om ydelserne fra justitsråd Hans Langes enke, Charlotte Amalie Gyldensparre på Asmildkloster. En sag om bagateller, for så vidt som det omstridte beløb er 2 rd om året, og en sag hvor principper og stærke viljer og sandsynligvis en god del mangel på smidighed spillede sin rolle. Og en sag der afslører en ejendommelig usikkerhed hos de implicerede parter om de administrative grænser. Fru Lange havde efter fattigordningens genoplivelse ved forordningen af 6. oktober 1731, da herredsfogderne i 1732 ved cirkulærebrev havde indhentet godsejernes udtalelser om, hvad de kunne og ville give til herredskassen, forbundet sig til for hovedmassen af sit gods, der lå i Nørlyng herred, at yde 4 rd årlig og for sit gods i Middelsom herred 2 rd, og disse beløb havde hun derefter hvert år betalt til de to herredsfogder. Ved nyordningen efter reskriptet af 5. marts 1734, der udskiftede herredsfogderne med amtsforvalteren som fattiginspektør sammen med provsterne, skulle amtsforvalter A. Mikkelsen Lund, der som fattiginspektør i modsætning til herredsfogderne dækkede et større område, nemlig Hald og Skivehus amter, have henlagt de 2 rd for Middelsom herred til særskilt anvendelse i Tapdrup sogn, hvor der var ekstraordinært mange fattige. Samme år fik Middelsom herred i Søren Tved i Bjerring en ny og øjensynlig myndig provst, som gjorde gældende, at de 2 rd hidtil var gået til de fattige på fru Langes bøndergods i Øster Velling sogn, og at hun fortsat burde yde disse 2 rd hertil. Fru Lange på sin side gjorde gældende, at hun havde tegnet sig for de 4 plus 2 rd og dermed opfyldt sin pligt efter lovgivningen. Hvordan fattiginspektionerne, både dem før og dem efter 1734, fordelte pengene, var hende uvedkommende. Og, siger hun, »at Tapdrup sogn sorterer under Medelsom herret, det har jeg alletider vidst, thi der svares baade herredsfogden korn og rettergang, og aldrig har været nogen misforstaaelse, førend den paastand prousten hr. Søren Tved nu uden føje har formered«. Den opfattelse, at Tapdrup sogn hørte under Middelsom herred, synes altså foruden fru Lange også herredsfogden i Middelsom herred Peiter Høeg og tilsyneladende også amtsforvalter A. Mikkelsen Lund at have delt. Stiftsøvrigheden var af en anden opfattelse, da den den 9. november 1736 til amtsforvalteren bl.a. skrev, »at ihvorvel Taptrup udi matricul kan være opført som under Middelsom herret sorterende, er det dog bekiendt, at Østervelling og Taptrup har hver sin provst over sig og ej én tilfælles, men hver sin herretscasse, saa den ene inted har at

bestille med det andet sogns fattige, som hr. cammerraaden og selv er bevidst«. I øvrigt gjorde stiftsøvrigheden gældende, at fru Lange af godset i Øster Velling, som udgjorde 86 td hartkorn og »agtes for det beste i heele herredet«, burde betale de omstridte 2 rd som det allermindste, da »de andre proprietarier i Middelsom herred ... efter protocollens formelding giver 4 rd af hver 100 td hartkorn«. Men fru Lange stod på sit, og sagen fortsatte, uden at stiftsøvrigheden åbenbart ønskede at træde så kraftigt op, som provst Søren Tved ønskede det. Han skrev den 25. januar 1737 noget bittert til amtsforvalteren, at der med de 2 rd åbenbart må »patienteres (= *udvises tålmodighed*) indtil directeurerne (*stiftamtmand og biskop*) behager at resolve, hvis traine (= *tøven*) har gjort de samme 3 sogner (*Øster Velling, Helstrup og Grensten*) ganske modvillig, saa de mener, de kan gøre med kornet som fruene med pengene ... baade præsterne og jeg har stor fortræd med de modvillige bønder«. Endnu omkring 1740 var sagen ikke kommet videre. I et fælles brev til stiftamtmand og biskop udtaler amtsforvalter og provst det ønske, at »cassen maa vorde behiulpen til at nyde de 2 rd aarlig fra velb. frue Lange eller hendes bønder i Øster Velling, som saa ofte tilforn er gjort andsøgning om«. ²⁴

Skal man tro nævnte provst Søren Tved, var trods alle problemer administrationen af fattigvæsenet og vilkårene for de fattige i Viborg stift bedre end i det tilgrænsende Århus stift. Den 17. marts 1738 gav han til overdirektionen i København en skildring, der tegner et væsentligt lysere billede end det, der er citeret i indledningen. Han siger, at fattigvæsenet hidindtil i Middelsom herred har stået »paa en god fod, thi de reasonable proprietarier giver til jævns hold (= *i gennemsnit*) 4 rd af hver 100 td hartkorn, de ejer, og den geistlige og civile stand er ogsaa gavmild, saa her i herredet, som bestaaer ungefær af 1700 td hartkorn, kan der samles penge 120 rd ungefær, foruden korn hos bønderne: rug 70 td, byg 70 td, detsaarsag ingen fattig har behov at betle«. Men var man da fri for det plagsomme betleri? Ingenlunde! »Beboerne besværger sig meget over, at der kommer saa mange betlere fra Aarhuus stift, som paa 4 mile langt grænser her til stiftet og herredet«. Og ved forhør af betlerne fra nabostiftet har det vist sig, at mange godsejere der slet intet giver til fattigkassen, at fattiginspektørerne er efterladne med at regulere og indkræve de fattiges almisse. Nej, »var administrationen under saa

skarp indsigt andre steds som her omkring i stiftet (og *vel ikke mindst i Middelsom herred?*) da gjordes ingen fattiges bortførsel nødvendig, thi saa vidste man, at betlere, som er almisse værd, leed ingen mangel ... men de efterladne inspecteurer gjør de andre værket besværligt, i henseende beboerne bliver uvillige, fordi de overløbes af betlere fra andre herreder«. – Gad vidst om ikke den gode provst i Middelsom herred foruden at være en myndig herre også har været en kende selvretfærdig?

Det har flere gange været strejft, at arbejdet med fattigvæsenet har været et slidsomt og bryderifyldt hverv for både de gejstlige og de verdslige lokale embedsmænd – og da iøvrigt også for de lægfolk, der som præsternes medhjælpere, som sognefogder eller som oldermænd skulle søge bedst muligt at løse en opgave, der ofte i virkeligheden var uløselig. Det har givet rig anledning til mange gniderier mellem de medvirkende, og har bragt en og anden til fortvivlelse. Gribende er den ofte omtalte aldrende provst Iver Enevoldsens klageråb i 1736.²⁵ Han var nu også særlig hårdt bebyrdet, idet borgerne i Løgstør, der hørte til hans provsti, i 1734 gjorde sig alvorligt utilfredse, hvorfor deres præst og hans medhjælpere indstævned dem for retten, hvor de imidlertid med en godsejer Mads Speitzer som prokurator »lod gjøre mange prolongationer, diversioner og ubeviselige beskyldning«. De blev dog dømt, men appellerede til landstinget og stævned dertil også provsten med beskyldning for uretmæssig at have indtrængt sig i sagen. Efter at de havde tabt også ved landstinget, indstævned de sagen til Højesteret, »saa vidt man kan skionne mest for at ville udmatte os med proces og føre os i bekostning og pengespilde, som de intet agter, efterdi de ere 4 formuende mænd, som staaer for sagen og har mange af de andre i complot med sig, som til sagens omkostninger contribuere«. Det kan ikke undre, at provstens konklusion på denne sag og en hel stribe af andre viderværdigheder, herunder det evindelige tovtrækkeri med godsejerne, er, at »da maatte geistligheden vel ønske og underdanigst supplicere (= *ansøge om*) at befries fra den administration, som ikke forvolder dem andet end de flestes had, deres offers, renters og villigheds formindskelse«. Og helt personligt drager provst Enevoldsen den konsekvens, at han beder om sin afsked som provst. »Saa jeg fattige gamle mand, som seer, at jeg intet kan udrette til fornøjelse eller

fuldkommenhed, begiærer underdanigst fra provsteembedet at dimitteres«. ²⁶

Også mellem fattiginspektørerne indbyrdes, mellem amtsforvalterne og provsterne, kunne der opstå problemer. Flere skrivelser fra amtsforvalter A. Mikkelsen Lund i Skive i tiden fra 1739 til 1746 vidner om samarbejdsvanskeligheder mellem ham og provsterne i Hald og Skivehus amter, som efter hans opfattelse var alt for tilbøjelige til at skyde besværet ved fattiginspektionen over på ham. Og, som det synes, er det provsterne, som stiftsøvrigheden var mest tilbøjelig til at låne øre. »Skal jeg da«, skriver amtsforvalteren i 1739 i anledning af en resolution, som provst H. Barthling i Højslev har udvirket hos stiftamtmand og biskop, »paakastes 8te provsters halve arbeide, som resolutionen sigter til og jeg har med at gøre, vil det blive alt for umueligt for mig at bestride ... Men at de gode 8te prouster, der har vel en 40 præsters hielp og assistance, naar behov giøres, skal have mig at tilsige i deres arbeide, og mig uvedkommende, er alt for sencibel at andtage«. ²⁷ Og endnu i en skrivelse af 17. september 1746 udtrykker han stærk utilfredshed med de byrder, der pålægges ham i fattigvæsenet. De militære eksekutioner i restancesager, som det er hans opgave at iværksætte, kræves efterhånden i alt for vid udstrækning, skønt de oftest er frugtesløse og burde erstattes af udpantninger ved præstens medhjælpere. »Og for at komme tilbage til proustens (*i Fjends hrd.*) anbringende om herredscassens restanz paa jordegodseierne, da maa han saavelsom de andre herrer prouster tilstaa mig, at jeg ved mine aarlige breve til dem har begæret, at præsterne maatte anmodes at erindre vedkommende proprietarier og bønder til betalingen ... Ja jeg har og i begyndelsen giort anstalt samme i amtstuen at ville aftrække, men bonden har derudi vaaren vægerlig og tilbageholdt sin skat, siden han reent ud berettede, (*at*) hosbonden ikke godtgjorde ham det i sin landgilde. De ggl. rescripter er over alt ... bekendtgiort, saa proprietarierne saavel som bønderne har derom fuldkommen kundskab, dog er de fleste dermed tilbageholdt ... saa det vil vel aldrig blive giørlig denne restanz at faa indbragt«.

Til slut skal vi endnu engang vende tilbage til den kendte herredsfoged i Rinds-Gislum herreder Christen Sørensen Testrup, hvis energiske indsats som fattiginspektør, inden herredsfogderne i 1734 blev kasseret, vi tidligere har stiftet bekendtskab med, bl.a. på grund af

hans besvær med konsistorialråd Edvard Londeman. Ved skæbnens ironi skulle Testrup selv i 1744 se sig udhængt som uvillig godsejer og truet med militær eksekution som restant.

Amtsforvalter A. Mikkelsen Lund havde meddelt Testrup, at han var indskrevet som restant til herredskassen i Rinds herred, og at stiftsøvrigheden derfor havde pålagt ham som amtsforvalter at foranstalte militær eksekution. Det gjorde øjensynligt Testrup meget harmfuld, og næppe med urette, hvis hans egen sagsfremstilling blot nogenlunde står til troende. Der fulgte en omfattende korrespondance om sagen i februar og marts 1744.²⁸ I følge Testrup skulle der nærmest være tale om en hævnakt mod ham fra provst Mikkel Wittrup i Gislum, som »tydelig synes at røbe et sit gammel had, som han ei anderledes kan ytre«. Der falder samtidig bemærkninger, som kunne pege i retning af, at modsætningsforholdet mellem Testrup og Wittrup kan have i det mindste nogen sammenhæng med, at Testrup ikke helt har holdt sig uden for fattigvæsenets administration efter 1734-reskriptet, som også åbnede en vis mulighed for enkelte herredsfogders fortsatte deltagelse: »... dog maae en og anden herredsfoged tillige være de fattiges inspecteur, helst i de herreder, hvor amtsforvalteren ... og provsten deres hielp behøve og begære«. Desuden var der sket det ejendommelige, at man i forordningen af 23. januar 1739 om skolerne på landet i Danmark var kommet for skade at overse 1734-reskriptets ændringer af fattiginspektionernes sammensætning og i paragraf 15 som de fattiges inspektører foruden provsterne nævnte præsterne og herreds- og birkefogderne. En fejl som erkendtes i det kgl. reskript af 6. november 1739 om, hvorledes herefter med de fattiges væsen skal forholdes. Man udtalte heri den frygt, at »amtsforvalterne ... heraf kunne tage anledning at gaae plat fra inspectionen og undskylde sig for at have med de fattiges væsen at bestille«, hvorfor fejlen burde korrigeres. Men altså, Testrup kunne vel nok under disse forhold have haft nogen grund til at tro, at han fortsat havde en rolle at spille i fattigvæsenet, og han skriver da også, at »jeg formener, at det kongl. rescript af 1734 endnu ikke har udelukt mig gandske derfra«. En konkret konflikt mellem provsten og Testrup opstod i 1739, da Testrup, »om jeg ret mindes« – og heri fornemmes vist et ironisk tonefald – på amtsforvalterens begæring bivånede samlingen angående de fattiges væsen i Rinds herred. Da tog provsten »af egen myndighed og imod min protestation« penge af kassen »og udgav til en mand, som sad ved sin gaard og avl i

Lyndrup sogn, hvis kone var død fra et speet barn, som ogsaa strax døde, hvilket jeg mente var unødigt, da det er bekient, at forige Lyndrupgaards ejere har perpetueret (= *for bestandig henlagt*) aarlig ... 30 rd til deres egne fattige og trængende bønder i samme sogn«. Vi ser her – i parentes bemærket – at der ved siden af det officielle fattigvæsen dog faktisk ogsaa sine steder eksisterede en privat og på personlig spontan godgørelse hvilende fattigforsorg. Denne begivenhed medførte, at Testrup inddrog en ydelse på 2 rd aarlig til herredskassen, som han uden hverken skriftligt eller mundtligt løfte hidtil frivilligt havde ydet til den, og erstattede den med en tønne rug aarlig til de fattige i Hvam sogn, hvor hans hovedgård Restrup lå, ogsaa selvom en tønne rug visse år kostede langt over 2 rd. Ogsaa af sine andre gårde, Vesterris og Viffertsholm, hævdede Testrup at have svaret, hvad han burde, og desuden kunne han oplyse, at han havde taget et faderløst barn til sig, og at han ydede en aarlig understøttelse til en fattig mand i København, som havde en blind kone, der var født i Rinds herred. Han formoder derfor, »at jeg ingenlunde bør ansees ... som den, der intet vil give til de fattige«. Desværre ses der ikke at være bevaret arkivalier, som kan oplyse os om, hvad denne sag endte med. Men under alle omstændigheder er den endnu et vidnesbyrd om de gniderier, der kunne opstå mellem dem, der havde ansvaret for fattigvæsenets administration.

*»Gik alle konger frem på rad i deres magt og vælde,
de mægted ej det mindste blad at sætte på en nælde«,*

sang Brorson i 1734. Han levede under den formelt mest uindskrænkede kongemagt, man kan tænke sig, den danske enevælde. Ogsaa dens formåen var, som vi gang på gang må konstatere det, yderst begrænset, når det gjaldt at sætte sin vilje og sine hensigter igennem i lokalsamfundet. Således ogsaa når det gjaldt fattigforsorgen. Man savnede den lokale administration, der kunne magte opgaven, og man savnede den velstand i samfundet, som var en nødvendig forudsætning for at opretholde en effektiv lokalforvaltning og for at afholde udgifterne ved en rimeligt god socialforsorg.

Noter og henvisninger

1. De benyttede og citerede arkivalier findes i Viborg bispearkiv (C 2) i Landsarkivet for Nørrejylland (LAFN). Når intet andet er anført, findes de i den i note 3 omtalte pakke, hvis indhold er kronologisk ordnet. – Alle citater er, med de markerede modifikationer, ordrette. Bogstaveringen er derimod for læselighedens skyld tillempet, bortset fra C. Sørensen Testrups brev til Edvard Londeman. – Provst Enevoldsens brev (til stiftsøvrigheden) er dat. 15/2 1737.
2. Brev til stiftsøvr., 16/11 1736.
3. LAFN. C 2 – 248. Viborg bispearkiv. Fattigvæsen 1711-1752.
4. For de citerede reskripter henvises til Fogtmans reskriptsamling. Enkelte reskripter findes i original i C 2 – 248.
5. For forordninger henvises til kvartudgaven af forordninger.
6. Om fattigforsorgen i Danmark før 1708 se M.H. Nielsen: Fattigplejen i Danmark før Reformationen, i Aarbog for dansk Kulturhistorie, 1895, s. 67-90, og samme: Fattigvæsenet i Danmark 1536-1708, smst., 1897, s. 69-124. Om fattigvæsenet efter 1708 se fx Harald Jørgensen: Studier over det offentlige Fattigvæsens historiske Udvikling i Danmark i det 19. Aarhundrede, 1940, s. 3-25.
7. Underdanigst beretning om de fattiges væsen og dens forhold og beskaffenhed udi Slet herred, efter ... biskop hr. Andreas Vøldike hans ordre indgiven til mauritii landemoede, 24/9 1736.
8. C 2 – 303. Landemodeprot. 1699-1821, fol. 126 r. Landemode 24/9 1732: »Stiftamtmanden og biskoppen anbefalede samtl. provster, at de fra alle deres herreders præsters og egne sogner forskaffer sig til næstkommende landemode en forklarlig oplysning om de fattiges væsen paa hvert sted, saavel om det efter H. kongl. Maj:ts allernaad. forordninger og befalinger herreds- og sognevis er indrettet og bragt i stand ... saa og hvad mangel hvert sted maatte findes, og hvad aarsag dertil er og hvad hinder de finder i saa godt et værks fuldbringelse«.
9. Beretning, 16/3 1733.
10. Beretning, 17/3 1733.
11. Beretning fra provst Hans Høyer, Gretrup sogn, Nørre hrd. 9/3 1733.
12. Beretning, 16/3 1733.
13. Beretning, 5/3 1733.
14. Udtalelse, dat. 16/3 1733, indlagt i beretning fra provst Th. Høyer i Foulum af samme dato.
15. Kopi af brev fra biskop Johannes Trelund, 2/10 1733, ved rundskr. af 3/10 1733 fra stiftsprovst C. Lasson Tychonius kommunikeret dennes herredsbrødre, som har skrevet deres svar direkte på CLTs skrivelse.
16. Beretning af 23/10 1733 til biskoppen som svar på dennes skr. af 28/9 1733.
17. Beretning, 9/11 1733.
18. Påtegning på stiftsprovstens i note 15 nævnte rundskr.
19. Beretning, 23/10 1733.
20. Beretning, 17/3 1738.
21. Beretning, 28/1 1737.
22. Skrivelse af 29/12 1736 til stiftsøvrigheden i Viborg fra overdirektionen i København.
23. Jyske Samlinger. Ny rk., 1 bd., 1950, s. 1-58.
24. Korrespondancen om fru Langes bidrag til fattigvæsenet omfatter flg. bevarede aktstykker: 1. Fru Langes brev, 23/11 1733, til amtsforv. Mikkelsen Lund som svar på dennes (ikke bev.) brev af 18/11 1733, 2. Fru Langes brev, 24/4 1736, til stiftsøvrigheden (C 2 – 68. Breve 1713-43), 3. Stiftsøvrighedens brev, 9/11 1736, til amtsforv. Mikkelsen Lund, 4. Provst Søren Tvedes brev, 16/11 1736, til stiftsøvr.

- righeden, 5. Amtsf. Mikkelsen Lunds beretning, 12/12 1736, til stiftsøvrigheden, 6. Provst Tveds brev, 25/1 1737, til amtsforv. Mikkelsen Lund, 7. Beretning, f. m. l. 1740, fra amtsforv. Mikkelsen Lund og provst Tved til stiftsøvrigheden.
25. 24/9 1736.
26. Afskedsbegæringen ses ikke at være imødekommet. Provst Enevoldsen døde 1739.
27. Brev, 17/4 1739, til stiftsøvrigheden.
28. C 2 – 69. Breve 1744-49. 1744 22/2, 24/2, 26/2, 9/3 og 28/3.

Jens Holmgaard, f. 1920, landsarkivar. Har skrevet talrige landbohistoriske afhandlinger og bl.a. udgivet: Fæstebonde i Nørre Tulstrup, Christen Andersens dagbog 1786-1797 (udsendt som Historisk Samfunds årbog 1968, sælges fortsat). Artikler til årbogen 1970, 1972, 1979. Adresse: Landsarkivet, 8800 Viborg.

En kirkebogskatastrofe

Pastor P.N. Kruchow og Hvam præstegårds brand i 1821

Af Paul G. Ørberg

I den sydvestlige del af Himmerland, i Rinds herred, nogle mil nord for Viborg ligger Hvam og Hvilsom sogne. I gamle dage var de tyndt befolkede og med store hedestrækninger. De to sogne har i gejstlig henseende altid hørt sammen, men alligevel ført en lidt omskiftelig tilværelse. Sognene blev et selvstændigt pastorat i 1879, med Hvam som hovedsogn; før den tid havde de været annekser under Simested, før 1805 dog med egen kapellan, som i hvert fald fra 1555 skulle bo i annekspræstegården i Hvam, men en kort periode i begyndelsen af forrige århundrede – fra 1805 til 1825 – var de også et eget kald med sognepræsten boende i Hvam. Det er begivenheder i denne periode, vi her skal høre om.

Den 24. juli 1812 blev daværende kapellan i Præstø, Peter Nicolai Kruchow, kaldet til at være sognepræst i Hvam og Hvilsom. Han var født i 1777 i København af velhavende forældre, regimentskvartermester og justitsråd Frederik Kruchow og Mette Sophie Kellinghusen. Allerede år 1800 var han blevet telologisk kandidat, men konkurrencen om sognekaldene var hård, og Kruchow havde altså først heldet med sig, da han var 35 år, og Hvam og Hvilsom var afsides og små og beskedne kald, ved folketællingen i 1801 var der 190 og 221 beboere. Det har været en omvæltning at komme fra København og Sydsjælland til det barske Himmerland, så meget mere som Kruchow var ugift og alene. Han flyttede ind i præstegården i Hvam med smukke møbler og en stor og kostbar bogsamling, som sikkert har været ham til glæde i ensomheden.

Man kan vel antage, at mangan ærbar gårdmandsdatter i sognene har haft et godt øje til den fine præst, men situationen ændrede sig først fem år senere, da jomfru Katrine Sørensdatte var blevet husholderske i præstegården. Hun var ikke gårdmandsdatter, hendes fader var skoleholder og kirkebylærer Søren Sørensen i anneksognet Hvilsom. I begyndelsen af 1817, sandsynligvis i februar, ansøgte pastor Kruchow om at blive fritaget for at indbetale til den gejstlige enkekasse for sin forlovede, Katrine Sørensdatte; biskop Jens

---

Bekjendtgørelser.

† † †
Det var den algode Guds Vilie, sidstafvigte 24de denne Maaned at bortfalde til et bedre Liv min, mig stedse uforglemmelige, Mand: W. N. Kruchow, Sognepræst for Hvam og Hvilsom Menigheder, i hans Alders 48de Aar, efter nogle Ugers smertefuld Sygdom. Moderens Hjerte bløder ikke mindre end forladte Mages, naar jeg skuer mig med mine 5 umyndige Børn, det ældste kun 7 Aar gammelt; saa æventer beovøet den sømmeste Egtfælle og den omhyggeligste Fader. Med dyb Veemod bekjendtgjør jeg herved dette for deeltagende Familie og Venner.

Hvam-Præstegaard, den 27de Mai 1825.

E. sal. K r u c h o w.

Dødsannoncer var ikke almindelige i samtiden, men når de fremkom, var de gerne meget ordrige som her i Den Viborger Samler. I underskriften står C for Cathrine og sal. for salig.

15. februar 1818 indledte præsten sin kone i kirken, og en uge senere blev barnet fremstillet, båret af madam Kruse af Korsøgård; iblandt mandfadderne var pastor Niels Drejer fra Eveldrup præstegård i Simested sogn. Der har været snakket meget i Hvam og Hvilsom den sommer om forholdene i præstegården, om hvem der havde forført hvem; men forargelsen har næppe været så stor, det var meget almindeligt blandt de gode bønder, at man først giftede sig med sin forlovede (før 1799: trolovede), når man var sikker på, at slægten blev ført videre.

Herefterdags gik det for sig som i næsten enhver sømmelig dansk præstegård på landet. Med naturligt mellemrum så et nyt lille væsen dagens lys i præstegården, i 1819, 1820, 1822, 1824 og endelig den 6. november 1825. Den sidste var en dreng og kom til at hedde Peter Nicolai efter sin fader, som var død om foråret den 24. maj og begravet på Hvam kirkegård den 3. juni. Efter nådsensårets udløb flyttede præsteenken med børnene til Hobro. Men allerede i 1821 var den begivenhed indtruffet, som fuldstændig havde forandret familiens vilkår og som, på grund af nogle særlige omstændigheder, er den egentlige årsag til, at pastor Kruchow her er blevet hentet frem fra glemselen.

Sommeren 1821 havde været usædvanlig tør. Flere gange omtaler »Den Viborger Samler« den stadige tørke. Det kunne være slemt nok for markens afgrøder, men for tækkemænd var det et ønskevej, og pastor Kruchow besluttede sig til at få nytækket sin præstegård; den

var højt beliggende i det, der nu kaldes Gammel Hvam. Den 19. juli var en varm sommerdag med stærk blæst. I middagsstunden satte takkemændene sig til hvile i det gamle nedrevne tag, der lå i gården. En af dem fik tændt en pibe tobak, var vel ved at blunde lidt i varmen. En gnist fra piben var nok til at antænde halmen, og blæsten bar det brændende taghalm ind på alle fire længer, som straks stod i lys lue. Præstefamilien mistede alt, hedder det den 23. juli i Viborg-Samleren, »møbler og sølvtøj, linned og sengeklæder (endog de i gården til soling udlagte sengeklæder kunne ej reddes), påklædningsstykker for mand, kone, 3 små børn og tjenestefolk, en udvalgt kostbar bogsamling, avls- og gårdsredskaber blev øjeblikkelig et rov for de ved en stærk blæst omsprede, rasende luer«. Men ifølge præstens egen beskrivelse af branden var der alligevel en ganske lille respit, og det er ikke uvæsentligt i denne sammenhæng. Han beretter, at stuehuset kun havde udgang til sydsiden, og at den var aldeles spærret efter 4 à 5 minutters forløb. I de første øjeblikke kunne der ikke fås nogen hjælp, fordi folk i byen sov til middag. »Vore små børn måtte vi naturligvis først se reddede og bragt i sikkerhed. Ubetrydeligt fik jeg da reddet så godt som ganske ved mig selv«. Men 4-5 minutter er trods alt et tidsrum, som altså også har givet præsten en chance for at redde noget, vi ved ikke hvad, kun at det i alt fald ikke har været kirkebøgerne.

Da vurderingsmændene et par dage efter skulle taksere skaden, blev alle længer betegnedes som aldeles afbrændte, og brandskaden ialt vurderet til den fulde forsikringssum, 1360 rigsbankdaler. Herfra kunne kun trækkes 4 rbd. for nogle svedne bjælker og 200 mursten, og de 1356 rbd. har langt fra kunnet række til opførelsen af en ny præstegård.

Kruchow selv følte sit tab som fuldstændigt, og han var ikke sen til at anråbe om hjælp i nøden. Allerede den 23. juli fik han borgmester F.C. Gundelach og sognepræst H.C. Zahrtmann til i Viborg-Samleren at indrykke en manende opfordring til bladets læsere om at yde hjælp. Og den 15. september sendte han en ansøgning til biskop Bloch i Viborg om bevilling til at søge brandhjælp fra Viborg, Ribe og Århus stifter, året efter udvidedes ansøgningen til også at gælde Ålborg stift. Brandhjælp var en ældgammel skik, som gik ud på, at kirkerne ydede en gave til afbrændte præstegårdes eller kirkers genopbygelse; i praksis blev der her tale om en bønsskrivelse til præstens kaldsbrødre, hvori Kruchow skildrede sine tab, bl.a. den bety-

delige bogsamling, som han anslog til en værdi af 2000 rbd., og et godt, nyt ind- og udbo, som var circa 1000 rbd. værd. Biskop Bloch håbede, at præsterne »efter gammel god sædvane og den convention, som finder sted imellem stiftets præster, ville ædelmodigen, enhver efter sin vilje og evne, skænke hr. Krukow den hjælp, som i almindelighed i slige tilfælde ydes brandlidte præster«, men det var hårde krisetider for landet, og præsterne havde ikke meget at undvære og slap sjældent mere end en enkelt daler. Det er vel et spørgsmål, om Kruchow nogensinde forvandt sine tab, før døden indhentede ham allerede fire år senere.

Præstegårdsbranden vakte opsigt rundt omkring, men det på længere sigt alvorligste tab ved branden, nemlig kirkebøgerne, hører vi ikke noget om i samtiden.

Nu var der nogle få år før, i 1812, samme år som Kruchow kom til Hvam-Hvilsom, udkommet et kongeligt reskript, som fuldstændig nyordnede kirkebogsførelsen i Danmark. For eftertiden skulle der føres to ens eksemplarer, en såkaldt hovedministerialbog ført af sognepræsten og en kontramministerialbog ført af kirkebylæreren. Der blev givet nøje regler om indbyrdes konferering (sammenligning), som skulle sikre, at protokollerne var ligelydende, men ved denne konferering skulle man overholde »at disse bøger ikke må være nogen nat under eet og samme tag«. Det er klart, at det er ildebrande, man har haft i tankerne, især natlige lynbrande, som på ganske kort tid kunne rasere en stråtækt bygning. Ræsonnementet var dette, at skulle det ene eksemplar gå tabt, havde man altid de samme oplysninger i den anden bog. Men selv dette sindrigt udtænkte system kunne svigte.

De kirkebøger, der gik til grunde i Hvam præstegård hin skæbnesvangre dag i 1821, var for det første de gamle kirkebøger fra før 1813. Hvor langt tilbage i tid de gik, kan vi ikke afgøre, de kan have været fra 1646, men det er nok rimeligere at gætte på 1701, som er begyndelsesåret for en ret stor del af kirkebøgerne i Viborg stift.* Desuden brændte naturligvis hovedministerialbøgerne for Hvam og Hvilsom sogne, som var begyndt i 1813, men også – og det er her det afgørende – kontramministerialbogen for Hvilsom sogn. For mens

* I 1734 brændte præstegården med kirkebøgerne i hovedsognet Simsted, og ved den lejlighed kan også Hvam og Hvilsom kirkebøger være gået tabt, men det er vel sandsynligt, at kapellanen i annekspæstegården i Hvam har ført kirkebøgerne.

Hvam sogns kirkebog fra 1813-21 i form af kirkebylærerens eksemplar lå i god behold i skolen i Hvam, så var ministerialbogstilsførslerne for Hvilsom sogn 1813-21 helt gået tabt ved tilintetgørelsen af begge bøger.

Men hvordan gik det til, at lærerens kirkebog befandt sig i præstegården denne julidag? Som nævnt skulle der finde konferering sted, men reskriptet fra 1812 fastslog udtrykkeligt, at denne skulle foretages to gange om året, nemlig i sidste uge før advent og straks efter påske, så det kan ikke have været i anledning af den ordinære konferering, at kirkebøgerne lå i præstegården. Men ét er lovens bogstav, noget andet dens overholdelse, og vi kan faktisk konstatere, at der på flere måder sjuskedes meget med kirkebogsføringen i de første årtier efter 1812, og at især mange lærere havde svært ved at klare den nye opgave tilfredsstillende. Netop for Hvilsoms vedkommende er der måske en sammenhæng med et særligt personligt forhold. Læreren i Hvilsom, der hed Hans Nielsen og som var tiltrådt i 1820 ved skoleholder Søren Sørensens afgang, var nemlig gift med sin forgængers datter, der hed Mette Sørensdatte og som altså var en søster til præstens kone. Det har måske ikke været helt ligetil for præsten at håndhæve den tilsynspligt med lærerens kirkebogsførelse, som reskriptet pålagde ham, når det som her drejede sig om hans egen svoger. En broder til præstekonen var forøvrigt ansat som avlskarl i præstegården ved branden i 1821. Han hed Christian Sørensen.

I realiteten betød kirkebøgernes tilintetgørelse, at man for Hvam sogns vedkommende stort set kun havde oplysninger om fødte, konfirmerede, viede og døde fra årene 1813-1821; lå disse begivenheder blot otte år tilbage – før 1813 –, var de gået tabt. Fra Hvilsom sogn var, som vi har set, alt tabt frem til branden. Hvordan reagerede sognepræstens foresatte på denne, skulle man synes, alvorlige situation?

Søren Sørensen

1754-1837

skoleholder (fra 1813 kirkebylærer)

i Hvilsom ca. 1784-1820

Peter Nicolai Kruchow 1777-1825	~	Katrine Sørensdatte 1795-1858	Christen Sørensens avlskarl i Hvam pgd. 1821	Mette Sørensdatte	~	Hans Nielsen 1782-1836, skoleholder og kirkebylærer i Hvilsom 1820-36
---------------------------------------	---	-------------------------------------	--	----------------------	---	--

Nu ville skæbnen, at en præstegård på Sjælland var brændt næsten samtidig med vor jyske. Det drejede sig om Ørslev sogn ved Skælskør, hvis præstegård brændte ned til grunden den 22. juni 1822, og hele præstearkivet med ministerialbøger, fattig- og skolevæsensprotokoller m.v. gik tabt. Sagen blev indberettet af amtmanden til kancelliet med en forespørgsel om, på hvilken måde de brændte kirkebøger igen kunne tilvejebringes. Selv foreslog han, at det skulle pålægges sognepræsten omgående at indkalde hele sognefolket for af enhver at få så nøjagtig en forklaring som muligt om fødsler, barndåb, vaccinationer, konfirmerede osv. Forslaget blev billiget af kancelliet, som betragtede sagen med så stor alvor, at man yderligere inddrog birkedommeren, som skulle true med bøder, hvis folk ikke fulgte ordren til at indfinde sig i præstegården. Kancelliet lagde med andre ord i dette tilfælde stor vægt på at få rekonstrueret alle nulevende personers data. Og så var situationen her endda ikke helt så slem som i Hvam-Hvilsom, for på Sjælland var ingen af kontramaterialbøgerne brændt, således at oplysningerne fra de seneste år trods alt var i behold.

Men i Jylland skete der mærkværdigvis ingenting. Hverken provst, biskop, amtmand eller kancelli greb ind, skønt man dog ellers i avisen havde kunnet læse sig til, hvad der var sket – så godt som, for kirkebøgerne havde, som tidligere berørt, ikke været udtrykkeligt omtalt og de særlige omstændigheder med kontramaterialbogen for Hvilsom jo da slet ikke. Yderligere havde biskoppen, som vi ved, været stærkt engageret i hjælpeaktionen for pastor Kruchow og havde i denne forbindelse også orienteret kancelliet. Men om kirkebøgerne er der lutter tavshed.

Sagen kom til at hvile i mange år og var næsten glemt, da en senere præst i Simested, Hvam og Hvilsom sogne, Georg A. Selmer (1860-72) i 1871 satte sig for at få opklaret, hvordan det egentlig forholdt sig med ministerialbøgerne for Hvilsom.* Det lykkedes ham at finde

* Allerede i 1865 var man blevet opmærksom på en anden mangel ved Hvilsom ældste kirkebog, nemlig at der var mange uoverensstemmelser mellem hoved- og kontramaterialbog, og en resolution af 10.4.1865 havde bestemt, at når udskrifter blev forlangt af Hvilsom kirkebog inden for tidsrummet 1821-44 skulle hovedministerialbogen jævnføres med kontramaterialbogen. Hvor man da fandt uoverensstemmelser, skulle det anføres i udskriften, »hvorefter det overlades til vedkommende, ved tingsvidner eller på anden måde, at tilvejebringe yderligere oplysning«. Bestemmelsen er interessant, fordi myndighederne her ligestiller de to kirkebøger og ikke, som i andre tilfælde, prioriterer hovedministerialbogen.

frem til aftægtsgårdmand Christian Sørensen i Boldrup i Stenild sogn, som var den mand, der havde tjent som avlskarl i Hvam præstegård, da den brændte i 1821, og han erklærede, at han »veed med vished, at det eksemplar af Hvilsum kirkebog, som førtes af skoleholder Hans Nielsen, ulykkeligvis var i Hvam præstegård og blev fortæret af ilden tilligemed pastor Kruchows embedsbøger« (anmærkning foran i Hvilsum hovedministerialbog 1821-84, dateret: Eveldrup d. 14. marts 1871). Sagen er altså klar nok; den er samtidig enestående, vi har nemlig her det eneste tilfælde, hvor sikkerhedssystemet fra 1812 totalt har svigtet, uden at man har forsøgt at genoprette skaden.

Til afslutning vil det være på sin plads at redegøre for kirkebøgerens faktiske tilstand i de to sogne; der er nemlig nogle detaljer og en række særlige træk, som er værd at bemærke. Efter at alle kirkebøger, pånær Hvam kontraministerialbog, var brændt i 1821, blev der indkøbt nye bøger. Der ser dog ud til at have været vanskeligheder med nyanskaffelsen – omkostningerne hvilede på kirkeejeren, som vistnok var ejeren af Kallestruppgård – for de nye bøger blev øjensynligt først påbegyndt i 1822. Man havde heller ikke, som reskriptet forlangte det, anskaffet ordinære ministerialbøger med bogtrykte skematiske blade; man nøjedes med at købe – sikkert meget billigere – almindelige protokoller med blanke blade, som man derpå selv indstregede og forsynede med håndskrevne rubrikoverskrifter; som man kunne vente det, førte dette til forskellige unøjagtigheder.

Resultatet blev for det første en ny, håndskrevet hovedbog for *Hvam* 1821-82, autoriseret af antsprovst Jens Stochholm i Vammen den 23. september 1823. Forud for 1821 er der dog indført en enkelt fødsel for hvert af årene 1817, 1819 og 1820. Kontrabogen for Hvam 1813-54 – den protokol som ikke brændte – er en ordinær trykt kirkebog, autoriseret af pastor Kruchow den 1. januar 1813. På bagsiden af forreste folioblade er noteret ialt 4 fødsler (fra 1804, 1807, 1809, 1812) under følgende overskrift: »Disse fødte før 1813 er her blevne anført, fordi den gamle hovedministerialbog, hvori de var indførte, brændte tilligemed præstegården i Hvam den 19. juli 1821«. For Hvams vedkommende skal hertil føjes en ny hovedbog 1813-21, som imidlertid er en afskrift af kontrabogen og anlagt så sent som i 1903 på foranledning af landsarkivet; her er jævnførelsesregister og til- og afgangslister ikke taget med. For *Hvilsum* sogn findes en håndskrevet hovedbog 1821-84, autoriseret den 23. sep-

tember 1823 af provsten og med de allerede refererede notater af pastor Selmer angående resolutionen fra 1865 om kirkebogsudskrifter og hans opklaringsarbejde i 1871 omkring kirkebogens skæbne. På bagsiden af forreste folioblade er der imidlertid anført tre barnedåb – ikke fødsler – fra 1773, 1817 og 1820, som angår en fader og hans to børn. Forklaringen får vi i anmærkningsrubrikken, hvor det hedder: »NB. Efter gårdmand af Hatterup Niels Mortensens udtrykkelige begæring er hans egen og børns dåb her anført til fremtidig efterretning«. Der var dog altså én retfærdig i denne besynderlige kirkebogsaffære. – Endelig er der en håndskreven kontraministerialbog for Hvilsom 1821-81, autoriseret i juli 1822 af P.N. Kruchow. Her findes også et notat af pastor Selmer om hans opklaring i 1871. –

Hermed er vi da nået til afslutningen på denne lange himmerlandske kirkebogshistorie. Man får medgive, at kirkebøger fra forrige århundrede er et temmelig broget emne, som kan rumme mange flere problemer, end man måske skulle tro.

Kilder

- Ministerialbøger for Hvam og Hvilsom sogne. Landsarkivet.
Viborg bispearkiv. Kopibog 1817-23. S. 24 (C2-409). Kopibog 1814-24. Fol. 232b (C2-401). Journal 1821-24. 15.9.1821 (C2-419).
Brandtaksationsprotokol for Rinds herred 1800-39. S. 212 (BrD8-29). La.
Hjørring præstearkiv. Diverse dokumenter 1553-1867. Kruchows bønskrivelse 1.6.1822 til biskoppen i Ålborg (C57A-33). La.
Ålborg bispearkiv. Journal 1821-24. 13.6.1822 (C1-162). La.
Århus bispearkiv. Journal 1821-33. 15.10.1821 (C3-102). La.
Ribe bispearkiv. Journal 1819-22. 15.10.1821 (C4-313). La.
Den Viborger Samler 1821 og 1825.
Fogtmans reskriptsamling.
Wibergs præstehistorie.
Ejnar Poulsen: Viborg amts skole- og degnehistorie. 1957.
Paul G. Ørberg: Viborg stifts kirkebogshistorie. Fra Viborg Amt 1982.
Paul G. Ørberg: Kirkebøger og kirkebogspolitik 1812-1920. Kirkehistoriske Samlinger 1982. (S. 135-36).

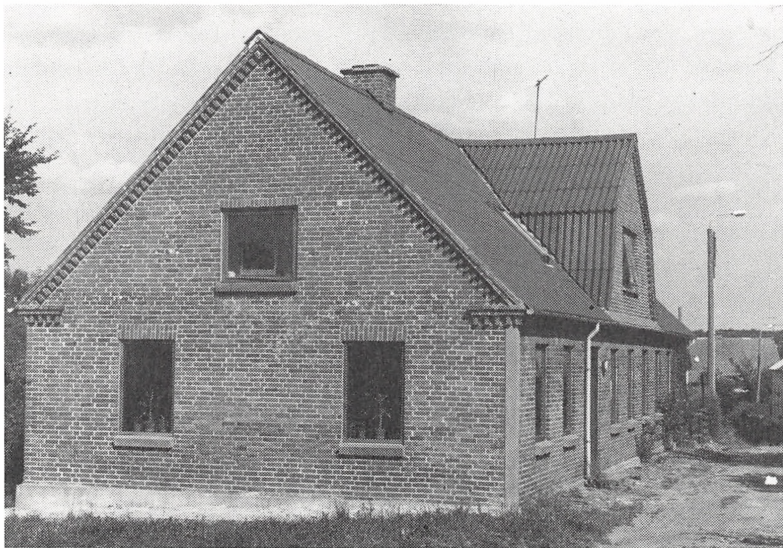

Træk af skolevæsenets historie i Kvols sogn

Af Laust Kristensen

Et tilfældigt fund i et privatarkiv,¹ hvor der gemte sig nogle arkivalier om Kvols skole, fik mig til at se nærmere efter, da der var uoverensstemmelser mellem disse arkivalier og Ejnar Poulsens omtale af Kvols skole i: »Viborg Amts Degne- og Skolehistorie«. ² I Ejnar Poulsens bog står der, at Kvols skole er bygget o. 1822, men det fremgår klart af ovennævnte papirer, at skolen er opført i 1804.

Desuden var der en tegning af skolen eller i det mindste i grundrids samt flere andre ting, der synes fremmede for os i dag, derfor blev det til en lidt nærmere undersøgelse af skolevæsenet i Kvols sogn, som det har udfoldet sig fra den første begyndelse i 1739 til skolen blev nedlagt og skolegangen henlagt til Løgstrup Centralskole i 1961. I godt 200 år fungerede skolevæsenet i det lille sogn.

Skolehuset i dag.

Begyndelsen

Hverken før eller lige efter reformationen i 1536 tænkte man på at give bondens børn nogen boglig lærdom. Der var ingen bøger at læse i, og skrive havde man ikke brug for. De få embedsmænd og præster, man havde brug for, gik i latinskolen og senere på Københavns universitet. Allerede i katolsk tid var der en diakon knyttet til kirken. Denne diakon blev efter reformationen til degn.³ Udover de alm. kirkelige funktioner skulle degnen også sørge for, at børnene fik en vis indlæring i kristendom. Denne oplæring i den kristelige børnelærdom foregik i kirken før gudstjenesten, måske i våbenhuset, normalt om søndagen, senere blev det dog skik, at der også blev undervist på en dag midt i ugen. Undertiden foregik det på en gård, hvor der var langt til kirke.

Der havde i tidens løb været små ansatser til en almueskole, men det blev aldrig rigtig til noget. I begyndelsen af 1700 tallet opstod der dog skoler hist og her.⁴ I Fjends herred oprettedes den første almueskole i 1725 af Marie de Lasson, Ørslevkloster, men den havde ingen naboer.⁵

I 1739 kommer den første egentlige lovgivning om almueskoler i Danmark. »Forordning om Skolerne paa Landet i Danmark ... af 23. Januar 1739«, samtidig kom der en Instruction for Degne- og Skoleholdere. Dog udsendes der en »Placat af 29. April 1740 angående Skolerne paa Landet«,⁶ som delvis overlader oprettelsen af skoler til de større jordejere, da man ikke mente, der var penge til at føre den oprindelige plan ud i livet. Måske har man også protesteret både fra den ene og den anden side mod disse skoletanker. Blandt store dele af befolkningen var de ikke populære.

Konfirmationens indførelse i 1736 og almueskoleundervisningens indførelse i 1739/40 kan have flere grunde, men det må nok erkendes, at pietismen og Chr. VI's interesse for samme har været stærkt medvirkende årsager. Forøvrigt skal det ikke glemmes, at Chr. VI's vidtløftige fader Frederik IV oprettede 240 Rytterskoler, så begyndelsen var gjort.

Den første skoleordning i Tårup-Kvols pastorat

Loven af 1739 havde til hensigt virkelig at indføre en skoleordning i hele landet, men det hele skulle have været betalt ved ligning, samt ved bøder og indsamling og så ved kirkernes lysepenge. I 1740 er der

næsten kun lysepengene tilbage, og så hvad ejerne selv kunne finde på. Denne mangel på økonomisk baggrund er nok en af årsagerne til, at skolelovene af 1739 aldrig er kommet til at stå som noget væsentligt, selv om hensigten var at indføre den skole, der først kom med loven af 1814. Ordningen med, at lysepengene skulle bruges til skolen i stedet for til lys ved kirkens gudstjeneste, er forunderlig og mærkværdig, men forblev ikke desto mindre i kraft til 1861. Man lod simpelthen være med at tænde alterlysene ved gudstjenesten og for de 5 Sletdaler, der var sat som middelprijs for denne belysning, skulle degnen for fremtiden også holde skole. Degnen var der i forvejen, nu skulle han også holde skole, hvis han da kunne. Der opstod dog straks et problem med annexsognene. Degnen var ansat i hele pastoratet, og han kunne ikke holde skole mere end et sted. Ofte blev der da ansat en substitut (stedfortræder) i disse sogne, der så skulle aflønnes af degnen. Han fik jo selv lysepengene.

I bispearkivet⁷ finder vi provsternes oversigter over skoleforholdene i Fjends herred. I 1737 står der følgende om Kvols sogn: »... 2) Sognet bestaaer af een Bye og 2 Eenlige Steder. 3) Sognets Ungdom, fra 6 til 12 à 14 Aar, ere 27 stk. 4) Dette Sogn og dets Ungdom, der er saa liden, at det med een ung Person kunde forsiunes, som for een billig Løn kunde gaae om i Sognet, og tillige ved sin Omgang læse for Børnene i de 5 eenlige Steder af Taarup Sogn. Ellers forlanger Præsten⁸ vel, at een Skole skulde bygges for begge Sogne; men det vil noch icke lade sig gjøre, fordi Skolen da skulde staae i Hovedgaardens Enemærche, hvor intet Vand var at faa; allermest fordi een Skolemester aldrig kunde bestride saa mange, nemlig 100, børns Information.«

I 1740, da man fra myndighedernes side har slækket lidt på kravene, har vi igen en oversigt over forholdene, som de tog sig ud for provsten: »Torup og Annexet Kvols. 1) Kirkens Patron er Cammerherre Juel,⁹ og eene Lodsejer i begge Sognene. 2) Degne-boligen er i Closterhuus, som skal forbedres med en bequem Skolestue. 3) Degnen læser saa for begge Sognenes Ungdom, Thorup og Kvols, og til løn tager hand Pengene for Kirkernes vox Lius, og saa forsyner Ungdommen forsvarlig efter Hans Majst.s Allernaadigste forordning.«

Man skulle efter det foregående tro, at Kvols var ladet i stikken. Hvis børnene og forældrene ville, så måtte de gå til Borup skole, eller måske lade være. Sådan blev det ikke, der går nemlig ikke

mange år, før der er tydelige angivelser af, at man har holdt skole i Kvols. Ved provstesynerne i årene fra 1754 til 1764 finder vi antegninger om skolen i Kvols. I 1754 står der: skolen i Kvols 13 børn; i 1755: 12 børn; i 1757: 12 børn, og det tilføjes, at Jens Christensen er skolemester; i 1759: 10 børn, og skolemester Peder Madssøn; og i 1764: 24 børn. Der er altså blevet holdt skole i Kvols i disse år, selv om man ikke har haft et skolehus. Pastor Grøn beretter i embedsbogen i 1776, at der ikke er noget skolehus i Kvols. Degnen i Tårup får lysepengene for Kvols og betaler årlig 2 rgd. til husmand Jonas Nielsen (Dyrberg¹⁰) for at holde skole de sidste 3 år.¹¹ Samme Jonas Dyrberg bliver dog nok ked af sin bestilling. Omkring 1780 flytter han til Knudby og bliver boende der til sin død i 1813 knap 90 år gammel.

Hvem der har undervist i Kvols i de følgende år, har jeg ikke fundet, men man må formode, at der stadig er blevet holdt skole på stedet. Hvordan disse husmænd har røgtet hvervet som lærere, skal jeg ikke prøve at udgranske. Hvor undervisningen er foregået, ved jeg heller ikke, måske i husmandens stue. Det fortælles i Kvols, at der i det hus, hvor nu Bent Nonbo bor, tidligere var en smedie, der skulle man have holdt skole. Hvis man havde haft et særligt lokale til skolestue, så måtte man formode, at proprietæren, altså Tårupgård, skulle betale, men i de regnskaber for godset,¹¹ der er bevaret fra 1768 til 1783, er der ikke antydning af noget sådant. Derimod får vi at vide, at degnen får 7 rgd. og 4 mark i lysepenge om året, men det er for begge kirker.

Der bygges skole i Kvols

Hele Kvols sogn ejes af Tårupgård, og godset havde i 1698 oprettet et hospital i sognet.¹³ Efter den tid omdannes godset til en stiftelse, og stiftelsens direktør bor langt fra Kvols. Forpagteren og fogeden på Tårupgård var de nærmeste foresatte. De har vel ikke altid været særlig interesserede. Nogle af dem tjente mange penge og forsvandt. Alligevel sker der noget. Den 22. april i 1803 får Kammerherre Christian Frederik Juel kongelig bevilling til at nedtage blytaget på Kvols kirkes søndre side og erstatte det med tegl, til gengæld skal han bygge et skolehus i Kvols.

Ved et tilfælde¹⁴ er arkivalierne bevaret fra hele denne transaktion med at nedtage blytaget, oplægge tegl på kirken og bygge et skole-

hus. En sag der fylder 21 tætbeskrevne foliosider. Da stiftelsen er en slags offentlig institution, sker hele proceduren omkring et sådant byggeri gennem Fjends- Nørlyng Herreders Ret i Viborg. Den offentlige licitation bekendtgøres ved opslag i »Den Viborg Samler« 25. august 1803, og ved trommeslag i gaderne 26. august.

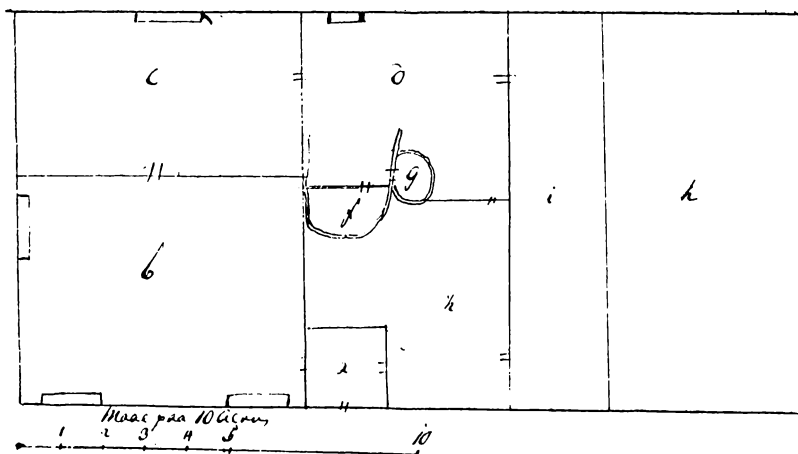
Det vil blive for vidtløftigt her at gennemgå hele sagen. Forvalter Bendix Kopp på Tårupgård indgiver ansøgning til retten om licitation. Licitationen afholdes under rettens medvirken. Når arbejdet er udført indkalder retten to synsmænd, der skal syne byggeriet og senere under ed redegøre for, at byggeriet er færdigt og rigtigt udført. Hele sagen løber fra licitationen i august 1803 til det endelige syn, der bevidnes i retten 20. november 1804.

I gamle dage kunne præster mere end passe deres embeder, også bypræster. Ved licitationen over Kvols skole m.v. bliver den lavestbydende sognepræsten ved Søndre sogns kirke i Viborg Henrik Christian Zahrtmann. Han var præst ved denne kirke fra 1791 til sin død i 1826, desuden var han en tid provst for Nørlyng herred. Den samlede entreprise på skolebyggeriet fik sognepræsten for et bud på 450 rgd. Det ser dog ud til, at han kendte kammerherren, så det er nok ikke helt tilfældigt. Samtidig med, at han bød på arbejdet, var han også kammerherrens tillidsmand, da kammerherren netop på det tidspunkt var ude at rejse.

Husets indretning

I forordningen af 1739 står der, at skolehusene skal være på 8 à 10 fag ligesom Rytterskolerne. Efter vore begreber er det meget små forhold, der er budt lærere og elever. Huset i Kvols skal være på 8 fag, målene er 10×20 alen, og det bliver c. 80 m². På dette areal er der skolestue c. 18 m², værelse til skoleholderen 12 m², køkken/bryggers 9 m², stald og indgang for børnene 10 m² og resten er lade og brændselsrum m.v. På den afbildede tegning kan man se, at stalden er nærmeste nabo både til skolestuen og køkkenet, så man kan let forestille sig, hvordan luften har været i disse rum, men det var man måske vant til. Sundhedsmyndighederne ville nuomstunder korse sig mange gange, hvis man bød elever og lærere sådanne forhold, men det er selvfølgelig også en anden historie.

Huset er grundmuret¹⁵ af 1½ stens mur. Der er stråtag. I betingelserne for byggeriet står der tilsyneladende ikke noget om, hvordan

Plan over huset 1803 – a. forstue m. dør til skolestue, stald, samt yderdør. b. skolestue m. dør til værelse. c. værelse m. dør til køkken og skolestue d. køkken m. dør til lo og stald e. skorstensåbning f. bageovn, til 4 skæpper rugs bagning g. gruekedel h. stald i. lo k. lade og brændselshus. (Müllers arkiv).

gulvene skal være, men loftet er af gode brædder. Huset er $3\frac{1}{2}$ alen eller c. 2.2 m høj. Der er skorsten, der benyttes både til kakkellovn i skolestuen, til gruekedel og bageovn, og over den åbne ild kan man koge. Forsåvidt et udmærket hus, men hvis man betænker, at der foruden skolestue og kostald også skal bo en lærerfamilie med børn i huset, så er pladsen meget trang. Familien har kun soveværelset og køkkenet ialt c. 20 m², og køkkengulvet var med piksten.

Skolestuen indrettes med to faste borde, hver af 3 fjæls bredde, det ene 5 alen lang, det andet 4, samt 4 bænke, der passer til bordene. Børnene har altså siddet overfor hinanden. Et skab eller en hylde må der vel også have været. Nogle af vinduerne kan lukkes op, resten er sømmet til.

Husets videre skæbne

Ved hjælp af skolekommissionens protokol (1815-57),¹⁶ en Liber Daticus (1830-69)¹⁷ og brandtaksationer,¹⁸ samt forskellige antydninger hist og her, er der muligt at følge husets bygningshistorie frem til i dag.

Det måtte være klart for enhver, at pladsen i det nye hus var for

trang, hvis der skulle bo en lærerfamilie. Det synes meget upraktisk med kostalden mellem skolestue og køkken. Allerede meget tidligt bemærker synet,¹⁹ at skolestuen vel er ret ny, men ikke forskriftsmæssig. Den var for lille, prøv engang at anbringe 10-20 børn i et rum på 18 m². Lærer Laursen holdt dog ud i næsten 20 år uden nogen forandring af huset. Den næste lærer var ikke så fredelig, det var lærer Eeg. Der udkæmpes nogle vældige slag mellem ham og skolekommissionen om husets indretning. Allerede ved sin tiltrædelse i 1822 synes han at have ansøgt om at få et værelse mere indrettet, men den slags sager går langsomt, for pengene sidder hårdt.²⁰

I 1828 får vi at vide, at Eeg har bygget et udhus på 5 fag. Så nu er køerne og børnene nok blevet skilt ad. Året i forvejen er der tale om at få indrettet et værelse og et kammer i skolehuset. Stalden er formentlig lavet om til stue, men det har vi ingen sikre efterretninger om.

Lærer Eeg bliver syg af at kæmpe med myndighederne, så han rejser, men hans efterfølger fortsætter kampen. I 1839 ønsker direktionen, at skolestuen skal ændres. Det bliver da besluttet at flytte skolestuen om i den anden ende af huset. Der bliver så skolestue i sydenden, sikkert i hele husets bredde. Det er lidt upraktisk, for det udhus, Eeg har bygget, ligger i forlængelse af skolehuset og mod syd, 2 alen mellem bygningerne. Børnene slap altså ikke helt for kostalden, selv om der nu er kommet 2 alen frisk luft imellem.

Fra 1873 har vi en brandtaksation, der fortæller, hvordan huset nu var indrettet.²¹ Det er stadig 8 fag lang, og er nu inddelt i 2 værelser og 1 skolestue, 2 skorstenes indretning, køkken og bryggers og 2 forstuer. Der er bræddegulv i 2 værelser, resten murstensgulv. Der er bræddeloft over det hele.

Af en eller anden grund går man radikalt til værks i 1875, idet man bygger et helt nyt skolehus. Ifølge en brandtaksation af 30. juli 1875 er det nye hus da færdigt. Det er 32 alen lang, indrettet i 15 fag. Det 12½ alen bred og 5 alen højt. Af grundmur og stråtag. Desværre får vi ikke at vide, hvilke rum der er, men der er gipsede lofter, kalkede vægge, 2 skorstene, bræddegulve undtagen i køkken, bryggers og forstue, der har stengulve. Dette nye hus er vurderet til 5.100,- kr., det gamle hus var i 1873 vurderet til 1000 rgd.

Dette hus står endnu, men i 1931 er det forbedret. Nu er der kommet tegltag, og der er bygget en kvist på. Endnu i 1924 var der hverken indlagt vand eller elektricitet, men det er også kommet til.

Udhuset hører vi ikke meget om. Eeg byggede 5 fag i 1828. I 1843 søger lærer Mønsted om at få det udvidet, og det udvides da til 9 fag. I 1873 er det 23 alen lang, 10 alen dyb og 3¼ alen høj. Det ligger i en afstand af 2 alen fra skolehuset og i forlængelse deraf mod syd. Dette hus bygges ikke om i 1875. Det synes at have stået til man nedlagde skolens landbrug omkring 1905.

Andreas Christensen, der var slagter i Kvols, købte skolejorden samt lidt mere og byggede en ejendom, der ligger nord for skolen. Hans søn Holger drev ejendommen videre indtil kort før sin død. En ejendom på 30 tdr. land, er i dag næppe grundlag for en families eksistens, men selv om den ikke mere drives, er den stadig intakt.

Det havde været almindeligt, at degnen drev lidt landbrug. Da landsbyen drev jorden i fællesskab og havde fælles græsgange, fik degnen hø og halm leveret og havde ret til at græsse et vist antal kreaturer. Ved udskiftningen i Kvols i 1809 står der udtrykkelig, at der skal afsættes jord til skoleholderen.²² I 1844 har degnen i Kvols 4 skæpper, 2 fjerdingkar og 2 album jord, samt ½ album i Rævind hede.

Det gav visse problemer for læreren, at han hver dag skulle undervise i skolen og om søndagen synge i kirken, når han samtidig skulle drive en ejendom. I 1816 skriver skoledirektionen^{22a} til præsten i Tårup og fastslår, at bønderne skal ikke gøre arbejdet for degnen. Degnen selv må tage et par dage fri, men skal ellers holde skole både sommer og vinter.

Skolens styrelse

Det nye skolehus i Kvols, der er klar til brug i efteråret 1804, kommer til at fungere de første 10 år under den gamle skoleordning af 1739. Det er direktøren for »Den Thaarupgaardske Stiftelse«, der kalder den første skoleholder. Han havde også kaldsret til Tårup kirke og skole. Stiftelsen sælger Tårupgård i 1806, og den 30.1.1808 overgiver Stiftelsens direktør kaldsretten til kongen for både skole og kirke.²³ I Kvols bliver det i fremtiden skolekommissionen, der får kaldsret, men i Tårup bliver det biskoppen, hvis ellers mine kilder ikke tager fejl.²⁴

En afgørende forandring i skoleholderens stilling i Kvols sker i 1809, da han også beskikkes som degn 8.4. Hidtil havde degnen i Tårup været degn for hele pastoratet, men da den gamle degn dør i

dette år, så benytter man lejligheden til at ændre på forholdene. Det er ikke alene finere at være degn end skoleholder, det giver også flere penge. Ordningen bliver mulig, fordi »Den Thaarupgaardiske Stiftelse« yder et årligt vederlag til degnen i Tårup på 60 rgd. og til degnen i Kvols på 20 rgd. Selv om Stiftelsen har solgt Tårupgård, så har man stadig forskellige forpligtelser i sognet bl.a. hospitalet i Kvols og begravelsen i Tårup kirke. Disse penge som Stiftelsen yder til lærerne bliver dog senere indregnet i deres løn, så det i mange år er kommunen, der nyder godt af dem.²⁵

Under den gamle skoleordning var det præsten, der havde tilsynet med skolen, medens provst og biskop havde overopsynet. Denne skole var nærmest en udvidet degneundervisning, som den hidtil havde fundet sted før skolerne blev oprettet. »Alle Børn i Skolen skal han (læreren) først og for ald anden Lærdom lære at læse reeligt og reent i Bøger; ligesom han og, naar Forældrene det begjære, bør informere dem i at skrive og regne«. ²⁶ Læreren skal altså ikke lære dem at skrive og regne, men bør dog gøre det, hvis forældrene udtrykker dette ønske. Det var ikke alle skoleholdere, der var for gode til at skrive og regne, og undervisningen blev derefter.

1814 er det magiske år for skolevæsenet i Danmark. Da får vi begyndelsen til et virkeligt skolevæsen. Nu hedder det i lovens 4. kap. § 23: »Der skal i skolerne undervises i religion, skrivning, og regning, samt læsning; også bør skolelærerne vejlede børnene til ordentlig sang«, hvis læreren kunne undervise i gymnastik, skulle det også tages med. Selv om der stadig mangler nogle fag, så er alligevel »bør skrive og regne«, ændret til »skal«.

Ikke alene er skolens indhold ændret, men også styrelsesformen. Før var det kun præsten i sognet, der havde noget at sige, men nu får man en lokal skolekommission. Denne kommission består nu af to skoleforstandere, en eller flere skolepatroner, samt præsten. Ganske vist er præsten stadig formand, men han er nu kun ¼ del af den samlede styrelse. Det er direktionen, der vælger skoleforstanderne og skolepatronen, men man spurgte præsten, hvem han syntes det skulle være, og det blev det nok. Den første skolekommission i Kvols bestod af pastor Gjølbye, forpagter Jesper Laurits Elle, Tårupgård, som skolepatron, og gårdmændene Søren Jensen Fisker og Laurs Christensen Riis, som skoleforstandere. Skolepatronen, der normalt var den største jordejer i sognet, stod for pengekassen. Man mente nok, at han havde bedst råd til evt. at lægge ud, hvis der ikke

var penge nok. Da Bahnson senere bliver skolepatron, hører vi, han kræver penge ind, fordi han måtte betale af sin egen lomme.

Øverste myndighed var Amtsskoledirektionen, der består af amtmanden og amtsprovsten,²⁷ hvis der er flere amtsprovster, da er hver provst sammen med amtmanden direktions for sit provsti. Viborg amt var inddelt i et østre og vestre provsti. I 1822 skete der dog den ændring, at amtsprovsterne blev afskaffet, og skoledirektionen kom for fremtiden, helt til 1933, til at bestå af provsten i sit provsti og amtmanden. Ganske vist oprettedes der en ny slags amtsskoledirektion i 1856 bestående af alle direktionserne i amtsråds kredsen. Det var i forbindelse med oprettelsen af et skolefond og skoleråd. Der er her tale om nogle ændringer vedrørende styrelsen af skolelærerhjælpeklasser, samt købstadskommunernes repræsentation, men det er uinteressant i denne forbindelse her.

I 1841 får vi sogneforstanderskabet som den første egentlige lokaladministration i kommunen eller pastoratet. Hermed ophæves skolekommissionen, men forstanderskabet fungerer i stedet for som sådan, og præsten er født medlem af forstanderskabet. Den eneste ændring er egentlig, at nu er medlemmerne valgt ved en offentlig valghandling. Der var ikke almindelig valgret, og der var ikke hemmelig afstemning, men der er alligevel tale om en væsentlig demokratisering.

Ved lov af 6. juli 1867 omdannes den hidtidige styrelsesform,²⁸ og man indfører igen skolekommissioner. Præsten er stadig formand, desuden 2 valgt af sognerådet, hvoraf den ene skal være medlem af sognerådet. Endelig bliver det ved lov af 18. marts 1871 fastslået, hvilke beføjelser skolekommissionen har. Denne lov bliver grundlaget for de senere styrelseslove.

Den nye styrelseslov fra 1933 betegner et væsentlig brud i den hidtidige skole. Nu er præsten ikke længere født medlem af skolekommissionen og har heller ikke længere tilsyn med undervisningen som sådan, men han bevarer i nogle år, nemlig indtil 1970, tilsyn med religionsundervisningen. I 1949 glider provsten også ud af skoledirektionen. Hermed er bruddet mellem skole og kirke fuldbyrdet. Peter Ussing Olsen har i 1982 udgivet bogen: »Skolestyrets udvikling – Pyramiden og blomsten«. En udmærket bog, der giver et indblik i hele det kompleks, som styrelsen af skolen har været. Af det korte glimt, som jeg har prøvet at give her, vil man se, hvor tit man har ændret på styrelseslov og andre love om skolen. Hvor

meget det har betydet for skolens liv og virke, er svært at sige i dag.

Lærerne i Kvols

Fra Kvols skole oprettes i 1804 til den nedlægges i 1961 kommer der til at virke 9 faste lærere ved skolen samt nogle vikarer. Ved en kort gennemgang af nogle data om de enkelte lærere kan vi følge skolen frem til dens nedlæggelse.

Jens Lauersen

Da det nye skolehus er ved at være færdigt, kalder direktøren for Tårupgård og Stiftelsen en lærer. Den 16.9.1804 kaldes Jens Laursen til skoleholder i Kvols. Han er født omkring 1762, men hvor vides ikke. Han er gift med Else Christensdatter, der overlever ham, og de har 5 børn, den sidste født i 1804, men ikke i Kvols. Som anført tidligere bliver han også degn den 8.4.1809. Ejnar Poulsen (E.P.) vil vide, at han var husmand og kørte med stude. Man kan vel godt sige, at skoleholderen var en slags husmand, da han havde køer og får. Når E.P. derimod hævder, at han holdt skole i sin egen stue, så må det være forkert, han flyttede netop ind i det nye skolehus.

Fra 1815 har vi en skolekommissionsprotokol, hvor vi kan følge forholdene nogenlunde, dog nævnes f.eks. ikke lærerens navn før han dør i 1821. I en kontraminsterialbog³⁰ ført af ham i nogle år, kan vi se, at han havde en flot skrift. Ellers er der forskellige karakteristikker af ham. I en fortegnelse over samtlige degne i Fjends herred,³¹ anmærkes både ved degnen i Tårup og Kvols, at »de behøver dannelse«. Det er altså provstens mening i 1816. I nogle årlige indberetninger³² er tonen dog lidt anderledes. I 1809 hedder det, at skoleholderen er duelig og påpasselig, i 1820, at skolelæreren udviser flid og dygtighed. Der er altså forskellig mening om ham. Skolekommissionen siger intet ufordelagtigt om manden, og der synes ikke at have været strid, som vi skal se i det følgende.

Fra kommissionens protokol fra 3.2.1820 kan gengives, hvordan undervisningen beskrives: »Med børnene i 2. kl. havde skolelæreren i afvigte måned gennemgået slutningen af det 6. og til den 2. afdeling af det 7. kapitel i Lærebogen udenad. Fra 26. til 38. historie i Det Gammel Testaments historier udenad, samt skrivning, regning, skriftlæsning, indenadslæsning i Bibelen og forstandsøvelser.

Ligeledes med børnene af 1. kl. en del af Lærebogen og Luthers Catekismus, som ikke kan bestemte opgives, da den ulige fremgang, som børnene havde gjort, forvolder, at de ikke kunne følges ad ved undervisningen, uden at den ene skulle opholdes efter den anden. Så havde de også i den forløbne måned erholdt undervisning i skrivning og indenadslæsning i den bibelske historie.

I den indeværende måned havde skolelæreren begyndt og agter fremdeles at continuere i den begyndte orden med hver især af klasserne.«

Hvordan Jens Laursen har oplevet overgangen fra skoleholder til degn, og i 1814 overgangen til den nye skolelov, har vi ingen efterretninger om. Desværre har det heller ikke været muligt at finde ud af, hvilke bøger børnene har læst efter. Derimod erfarer vi, at skolen i 1818 får besked om at anskaffe bogen: »Forstandsøvelser til Brug ved Undervisningen i Almueskolen«, den er skrevet af sognepræst Christian Ludvig Strøm. Ligeledes anvises i 1820: »Samling af harmonisk udsatte Choral-melodier til flerstemmig Sang« af R. Andersen.

Jens Lauersen dør den 23.11.1821 59 år gammel og begravet på Kvols kirkegård. Han er den eneste af skolens lærere, der dør i embedet. Hans søn Hans er vikar, indtil den nye lærer kan fortsætte. Straks opstår problemet med enken Else Christensdatter. Vi erfarer, at hun kommer til at bo hos Søren Jensen Fisker, der jo er skoleforstander. Han får 5 rgd. om året i husleje, som betales af sognet. Hvor længe hun bliver boende der, vides ikke. Hendes død er ikke fundet indført i Kvols' kirkebog. I det hele taget har det ikke været muligt at finde ud af, hvor Jens Lauersen og kone kommer fra, men efter E.P. skulle der være familie både i Romlund og i Lånnum.

Morten Sørensen Eeg

I skolekommissionens protokol nævnes som omtalt lærer Lauersens navn ikke før han dør. Man havde ikke problemer med ham tilsyneladende. Det bliver anderledes med den næste. Eeg får collats 8.2.1822, kaldet den 4.1. Han er født i Grindsted i 1791, dimitteret fra Borris i 1815, gift med Ane Dorthea Lorentzen, der er født 1800 i Nørup. En søn Søren Martin født 1827 og en datter Marie Kirstine født 1834. Sønnen dør 18 år gammel i Vilsted.

Straks bliver der problemer med bygningen. I maj måned lignes

der penge på beboerne til en forandring, med da det kommer til stykket, vil de alligevel ikke betale. Heller ikke det brændsel læreren kan tilkomme, vil de køre hjem til ham. Der er meget i vejen. Eeg vil heller ikke af med de 4 rgd. som han pålægges at yde til enken, men det bliver han nu tvunget til.

I 1822 har han søgt om ekstra værelse i huset, og det er ikke så mærkeligt, for læreren havde kun et køkken med pikstengulv og et soveværelse. Det bliver dog først i 1827, synes det, at han får indrettet et kammer og et værelse i skolehuset. I 1828 bygger han så 5 fag udhus, fordi han vel har indrettet værelse, hvor der havde været stald eller lo. Det er svært at se, hvem der egentlig betaler, men forandringerne i huset er sket både med og uden kommissionens billigelse. På et tidspunkt havde Eeg fjernet et halv vindue fra skolestuen og brugt det i et værelse. Det bliver der en lang historie ud af. Der kæmpes tilsyneladende på flere fronter. Eeg opfører sig provokerende overfor skolekommissionen,³³ så er det på den anden side galt med det hø og halm, læreren skal have, han får ikke det hele, så vil man ikke betale for skorstensfejning. I 1837 henviser direktionen en del restancer, som Eeg hævder bønderne er i til ham, til en forligelseskommission.

Man må nok forestille sig, at beboerne i Kvols var lidt træge, når der skulle betales. Det har ikke været særlig nemt at være lærer i disse år. Hvordan Eeg ellers var, er svært at sige, men helt let har han næppe været. Det er måske derfor heller ikke så overraskende, at han bliver syg. I august 1835 noteres det af kommissionen, at Eeg i maj måned blev angrebet af en legemlig sygdom som ledsagedes med sindsforvirring. Lærer Skaarup i Borup bliver da sat til at passe skolen i Kvols 2 dage om ugen. Eeg ville dog selv og sendte efter to uger i oktober Skaarup hjem, men nu trådte direktionen til og forbød Eeg at undervise. I december bliver seminarist Hoff, der er huslærer på Tårupgård, sat til at undervise to dage om ugen i Kvols. Det går godt et stykke tid, men pludselig kommer der ikke ret mange elever til ham. Det viste sig da, at Eeg selv var begyndt at undervise i februar måned. Alle var forbavsede og forskrækkede. Eeg får dog sin vilje og bliver erklæret for rask og er igen sin egen herre i skolen.

Det er naturligvis alvorligt at blive syg, men dobbelt slemt, når man som læreren her skulle aflevere halvdelen af sin løn til vikaren. Når lønnen i forvejen ikke var for stor, er det svært at se, hvordan familien i en sygdomsperiode kan leve for det halve, men det blev den nødt til.

Vi ved ikke ret meget om Eegs lærergerning. En indberetning fra 1827 angiver, at der ikke er klage over hans flid og forhold, men i 1828 klager præsten over, at man har fundet skolen tom og børnene ude. Det ser ud til, at børnene har været flinke til at komme i skole, og det er ikke nogen selvfølge i disse tider.³⁴ Af lærebøger indføres det nye system »Den indbyrdes undervisning³⁵« i hans tid. I 1823 er 2. del af værket udgivet, og i september 1824 er materialet klart. Det var et system med nogle store tavler, hvor en større elev kunne terpe med de mindre. Et meget kritiseret system, som blev afskaffet i 1865. Hvordan det er praktiseret, og hvor meget man har gjort ud af det i en lille skole som Kvols, er svært at sige. I et inventarium fra 1866 ses, at noget af materialet er bevaret. I 1829 befales, at de nødvendige apparater til gymnastikundervisning skal anskaffes. I 1831 meddeles det, at læreren skal give drengene svømmeundervisning. Det var dengang man endnu kunne bade i Hjarbæk fjord. I 1833 indskærper kancelliet, at der skal undervises i sang.

Eeg har haft privatelever boende bl.a. Peter Trolle Lykke og Jørgen Rosenvold Lykke, de rejste i maj 1835, da Eeg blev syg, den ældste var da 15 år. I 1833 rejser den 20 årige Christen Sørensen fra Kvols, men om han var vikar for Eeg eller elev, ved jeg ikke. Han kaldes skoleholder. Hvad det er for elever, har jeg ikke fundet, men E.P. siger, at de blev undervist både i engelsk og fransk. I 1835 flyttede en Nielsine Christensdatter fra Borup, hun havde været meget uordenlig og havde først tjent hos Eeg. Det kunne se ud til, at der undertiden har boet mange mennesker i skolen. Det er ikke så mærkeligt, at det har været nødvendigt at udvide.

E.P. fortæller også, at Eeg anlagde den første have ved skolen, samt forædlede frugttræer og solgte mjød af eget fabrikat. Hvor han ved det fra, har jeg ikke fundet ud af. Det kunne være en mundtlig tradition. Da Eeg får sin datter døbt i kirken den 2.6.1828 er proprietær Bahnson fadder. Bahnson havde overtaget Tårupgård i 1823 eller 24, og han var skolepatron ved Kvols skole de første år, så det er ikke ualmindeligt, at han er fadder for lærerens børn. Når vi hører om lærerens frugttræer og samtidig ved, at samme Bahnson var meget interesseret i plantning og i frugttræer, så er det en mulighed, at der har været et vist samarbejde mellem godsejeren og læreren i denne sag. Bahnson trækker sig tilbage som skolepatron for Kvols skole kort efter, at Eeg er rejst.

Den 21. juli 1837 udnævnes Eeg til lærer og kirkesanger i Vildsted

ved Løgstør. Nogle personer i Kvols har nok været lettede, andre måske haft en dårlig samvittighed, men Eegs videre skæbne vil vi her lade ligge. Uden tvivl har man følt det lidt broget i Kvols med denne lærer, men der skete også andet i hans tid, som han dog sikkert ikke er skyld i. I skolekommissionens protokol den 15.7.1823 meddeles det, »at Søren Fisker, der er skoleforstander, har ført et uordentligt levned, hvorved han er uværdig til at være medlem«. Mere står der ikke, men i stedet for ham vælges Mikkel Jensen Smed. Pastor Overgaard var præst og altså leder af kommissionen. Hvad Søren Fisker har lavet er glemt. Han generede dog skolen noget i de følgende år ved at holde sine tjenestedrenge hjemme o.lign.

Mads Jacobsen Mønsted

Den tredje lærer i rækken er født i Mønsted 20.6.1795 og udnævnes til lærer i Kvols den 4.9.1837. Han var ikke seminarist, men måtte regne sig lige med dem. Han havde virket som lærer i Lysgaard, inden han kom til Kvols. Der havde han også fundet sin kone Ane Kirstine Pedersdatter fra Bisballe, de blev gift i 1829.

Mønsted var lærer i Kvols i 25 år og blev boende der efter sin afgang i 1862. I 1859 havde han bygget sig et hus og flyttede derind med det samme, så lejligheden i skolen stod tom nogle år.

Den skolekommissionsprotokol, der har været mig tilgængelig på arkivet i Viborg, går kun til 1857. Den slutter altså 5 år før Mønsted tager sin afsked, men sammen med Liber Daticus gives der et udmærket billede af forholdene ved skolen på hans tid. Skønt forholdene ikke er meget anderledes, end da Eeg var lærer, så synes krigen mellem kommission og lærer nu knap at være så hård.

Kancelliet havde i 1836 resolveret, at der skulle lignedes et årligt beløb på beboerne til skolens vedligeholdelse og lærerens løn, men alligevel kniber det stadig med at få tingene i orden. Det synes af embedsbogen at fremgå, at Mønsted var lidt mere standhaftig end Eeg. Når sogneforstanderskabet havde smølet længe nok, så henvendte Mønsted sig til direktionen, og så kom der skred i sagerne. I 1838 skriver direktionen, at enten skal skolen indrettes mere hensigtsmæssigt, hvor den nu er, eller også skal der indrettes en ny skolestue i den anden ende af huset. Man foretrækker den sidste løsning.³⁶ Man bygger huset om. I september 1840 er ganske vist hverken skolestuen eller beboelsen færdig, men man arbejder derpå.

Også udhuset får han udvidet til 9 fag. Han ansøger om det i 1843, men hvornår det sker er ikke helt klart, måske først i 1847. Det er også galt med skorstensfejning, åbenbart et vanskeligt problem, men nu resolverer direktionen, at skolepatronen skal sørge for, at skolens skorsten bliver fejlet. Det kniber også stadig med at få den halm og de tørv, der tilkommer læreren. Det bliver ordnet. Heller ikke naturlielønnen i byg synes at være efter forskrifterne, også her træder direktionen til.

Alt i alt synes det især at være ved skoledirektionens hjælp, at Mønsted får forholdene ordnet, selv om det var forstanderskabet, der skulle gøre det. Måske den nye ordning i 1841 med forstanderskabet i stedet for skolekommissionen kan have betydet en svækkelse af interessen for skolen. Det kan dog også have sin betydning, at der samtidig med den nye ordning af forholdene kommer en ny præst. I 1841 bliver Christfried Ehrhoff Jantzen sognepræst.³⁷ Navnet er flot, men hvis han har været lige så umulig til at lede og styre skolevæsenet, som hans skrift er ulæselig, så har det været meget ringe. Det mest positive, jeg i forhold til skolen har fundet om ham er, at han sammen med læreren ønsker indført skråborde til skolebørnene, men den udgift synes sogneforstanderskabet er unødvendig, så man beholder de gamle lige borde. Han var vist en svag mand og ret umulig også som præst. Provsten er på ingen måde forblundet af Mønsted og næppe hans velynder. Det ser ud til, at provsten nærmest foragter ham og Jantzen og alt i sognene undtagen Tårupgård. I en visitatsbemærkning³⁸ i tiden 1854-60 skriver han følgende om Kvols skole: »Kvols skole 26 børn. Skolelærer Mønsted – ikke seminarist – gør pretensioner, men er en simpel person. I dette pastorat er alt simpelt«. Hos præsten var alt også umuligt, og det var kun hos herremanden på Tårupgård, han kunne bo, denne provst. I 1861 er der nok kommet en ny provst – han hedder Jensen, og han giver Mønsted »gode vidnesbyrd«.³⁹

I 1838 skriver direktionen til Mønsted, »at man forventer, at han uden videre erindring vil sørge for, at hans skole kan svare til, hvad man efter hans evne er berettiget at vente«. Om det er ros eller ris, kan man overveje. Livet i skolen synes at gå sin stille gang også i hans tid. En inventarliste, han har skrevet, dog uden år, fortæller, at der på skolen var følgende bøger: »1 bibel, 8 Ny Testamente, 8 eksemplarer af Just's Haandbog, 8 do. af Børresen, et sæt forskrifter på pap, et sæt skriftlæsningsapparater, et landkort over Danmark af

Steen & Søn, overstreget en gl. Lærebog af Holm, en Cramers regnebog, en lille geografi, 4 blækkrukker, en skolejournal, en ministerialbog, en communicationsbog og nogle udskrevne journaler samt nogle levninger af regler og landkortet henhørende til den indbyrdes undervisning, desforuden en stor sort trætavle, endvidere en lærebog i gymnastik og 5 korter (små) over Danmark af Hoffenberg.« Når læreren i Lihme ved Randers i 1874 kun havde en brugelig læsebog til 150 elever,⁴⁰ så må man vel sige, at Kvols skole var rigt udstyret i forhold dertil.

Desværre står der hverken her eller andre mig tilgængelige steder, hvilke bøger børnene brugte. Det er sådan set et ret væsentligt spørgsmål. I 1814-loven, bilag B § 10, står der: »Commissionen har at paase, at... Skolen forsynes med de fornødne Bøger...«. I loven af 18. marts 1871 om skolekommissionens beføjelser står der i § 1 g) »at (den skal) gjøre Indstilling til vedkommende Sogneråd om valget mellem de autoriserede Læsebøger og om formeentlige Mangler ved en Skoles Forsyning med Læsebøger...«. I realiteten har det sikkert været en sag mellem præsten og læreren, hvilke bøger, der er brugt, selv om det i 1814 er skolekommissionen, der bestemmer, og i 1871 egentlig sognerådet. En virkelig oversigt over, hvilke bøger der har stået til rådighed på markedet, har jeg ikke fundet. I de sidste mange år har kampen i skolen stået netop på dette område.⁴⁴

I 1847 har gårdmand Peder Løvig klaget til direktionen over, at læreren lod hans søn sidde efter, men det nytter ham ikke noget. Direktionen svarer, at det er et udmærket middel at lade børnene sidde efter, hvis de ikke har lært deres lektier, så det må læreren gerne. Naturligvis må det ikke overdrives. Præsten skal påse, at børnene kommer hjem endnu medens det er lyst.

Mønsted har efterkommere i omegnen. En datter bliver gift med snedker Niels Christian Konrad Schmidt, Kvols, der fik en stor efterslægt. En anden datter bliver gift med smed Hans Nielsen, Kvols, men om der er en efterslægt, ved jeg ikke. Sønnen Anton bliver slagter, både han og senere hans søn, der også er slagter, bor en tid i Kvols. Lærer Mønsted går af som lærer i 1862, han dør i 1872 og hans kone i 1886. De er begge begravet på Kvols kirkegård, men deres gravsteder er ikke bevarede.

Kort efter at Mønsted bliver lærer i Kvols ønsker proprietær Bahnson ikke at fortsætte som skolepatron. Det løjerlige er nu, at i stedet for ham bliver Søren Fisker det. Man vil erindre, at samme

Søren Fisker i sin tid blev smidt ud af skolekommissionen, fordi han ikke havde opført sig ordentlig, eller hvad der var galt. Nu bliver han pludselig den økonomisk ansvarlige. Sådan kan tingene skifte. I 1848 får Søren Fisker som skolepatron faktisk en bøde på 2 rgd., fordi han ikke havde sørget for, at nogle gymnastikredskaber var blevet sat i stand el.lign. Den 5.1.1848 kræves bøden af ham, og hvis tingene ikke er ordnet inden den 12. bliver bøden fordoblet.

Peder Christensen

Den næste lærer i rækken er den kun 24-årige Peder Christensen, der udnævnes til lærer og kirkesanger i Kvols den 9.2.1863. Han er uddannet på Ranum seminarium, dimitteret 1861 med 2. karakter. Han var lærer i Skive landsogn et par år, inden han kom til Kvols. Født i Rakkeby på Mors. I 1864 bliver han gift med Elisabeth Kirstine Pedersdatter Lydersen⁴² fra Salling.

Tidligere uddeler nu afdøde Rasmus Bertelsen, der er født i Kvols i 1866 – hans kone var barnebarn af lærer Mønsted – har skrevet nogle erindringer.⁴³ Om Peder Christensen hedder det: »Jeg var altid glad for at gå i skole. Jeg havde let ved at lære og havde en følelse af, at læreren holdt af mig... Jeg gik ikke i skole til andre end lærer P. Christensen. Jeg synes, han havde fortjent en bedre skæbne. I hans første år som lærer i Kvols var han nok meget afholdt, men sygdom og huslige bekymringer voldte, at den sidste halve snes år i Kvols blev trælsomme for ham, og han måtte tidlig tage sin afsked. Ære være hans minde.« Hvad der skete med lærer Christensen, ved jeg ikke. Hvad han fejlede, ved jeg heller ikke. Det kunne også se ud til, at hans kone ikke faldt ret godt til på stedet. Han dør i Viborg i 1898, mens konen dør i Århus i 1911.

Fra 1887 til sin afgang 17.11.1893 havde lærer Christensen 4 hjælpelærere. Det er Hans P. Kromann, 1887-90, Andreas Nielsen, 1890-91, Elisius Richter Riis, 1891-92 og Johan P. Stranddorf, 1892-93.⁴⁴ Uden tvivl har lærer Christensen i disse år været en syg mand. Ved sin afgang var han kun 54 år, men opnåede alligevel at virke på stedet i 30 år. Kun lærer Sommer har været der længere.

I september 1875 visiterer provsten Kvols skole.⁴⁵ Bedømmelsen af Peder Christensen er vel ikke så hård, som den der i sin tid blev givet af lærer Mønsted, men særlig rosende er det ikke. »Han er ret duelig«, skriver provsten, men det betyder »ikke noget særligt«. Den

samlede bedømmelse lyder sådan: »I det hele ret god. Børnene mangler dog liv og frimodighed. Retskrivningen kunde være bedre. Drengene i ældste klasse stode paafaldende tilbage for pigerne. I mindste klasse kunde nogle børn næppe stave«. Det må være klart, at man skal være forsigtigt med at slutte for hurtigt ud fra denne og andre lignende udtalelser fra visitatser og lign. Disse udtalelser siger naturligvis noget om selve sagen, men de fortæller også en hel del om manden selv, der fremfører udsagnene.

Fra 1866 foreligger der en inventarliste,⁴⁶ der viser, at der er fremskridt at spore, hvad angår undervisningsmaterialet. Hvordan det er brugt, kan man ikke uden videre se. Udover det materiale, der er nævnt i forbindelse med lærer Mønsted, og det synes i det store og hele at være bevaret, så findes nu også både Saxo's og Snorres krøniker, desuden Birger og Rungs læsebog i 8 eksemplarer, Boisens læsebog, der er brugt som fædrelandshistorie, 6 Boisens sangbøger, 6 tillæg til Evangelisk Kristelig Salmebog, Maus 400 fortællinger og Berlins læsebog (vistnok en naturhistorie). Det ser også ud til, at den gamle Cramers regnebog er skiftet ud med en nyere.

Det var ikke noget lystslot Peder Christensen overtog, da han kom til Kvols i 1863. Han skriver selv følgende: »Da jeg kom her var dørene ulukkelige. Loftet uholdbar. Der var ingen ordentlig køkken, ingen bagdør. Vinduerne faldt ordentlig ned. Det havde i flere år været ubeboet«. Man erindrer, at Mønsted siden 1859 havde boet i sit eget hus. Læreren fortsætter sin klage: »Jeg syntes ikke, jeg kunde bo i det. Der var kun halvt rum – imod 120 kvadratalen, kun 60 kvadratalen.⁴⁷ Huset var godt. Man kunde ikke forlange nyt. Jeg bad om at få det sat i beboelig stand. 1 køkkenbord blev da slaaet op og en spisekammerdør, men ingen hylder. Jeg fik ved præstens hjælp vinduer og lofte, og ny lukkelig beslag paa dørene, men beboerne blev vrede, fordi jeg vilde have det sådan. Jeg blev lovet hylder og indrettet ordentlig køkken skildt af fra bryggerset – men da jeg giftede mig og alligevel ikke fik dette udført efter løfte, gjorde jeg det selv og lod lægge teglstensgulv i køkkenet i stedet for piksten. Således kostede det mig følgende med 1 bagdør, 1 have, lokum og rendesten« Ialt c. 19 rgd. »Jeg lod begge stuer tapetsere« c. 5 rgd. Det blev ialt c. 25 rgd. »Jeg syntes forstanderskabet skulle betale de 16 rgd. og saa bygge 3 fag til, men det blev nægtet«. ⁴⁸

Peder Christensen henvendte sig til direktionen. Han prøvede åbenbart, ligesom Mønsted i sin tid, at komme igennem på denne

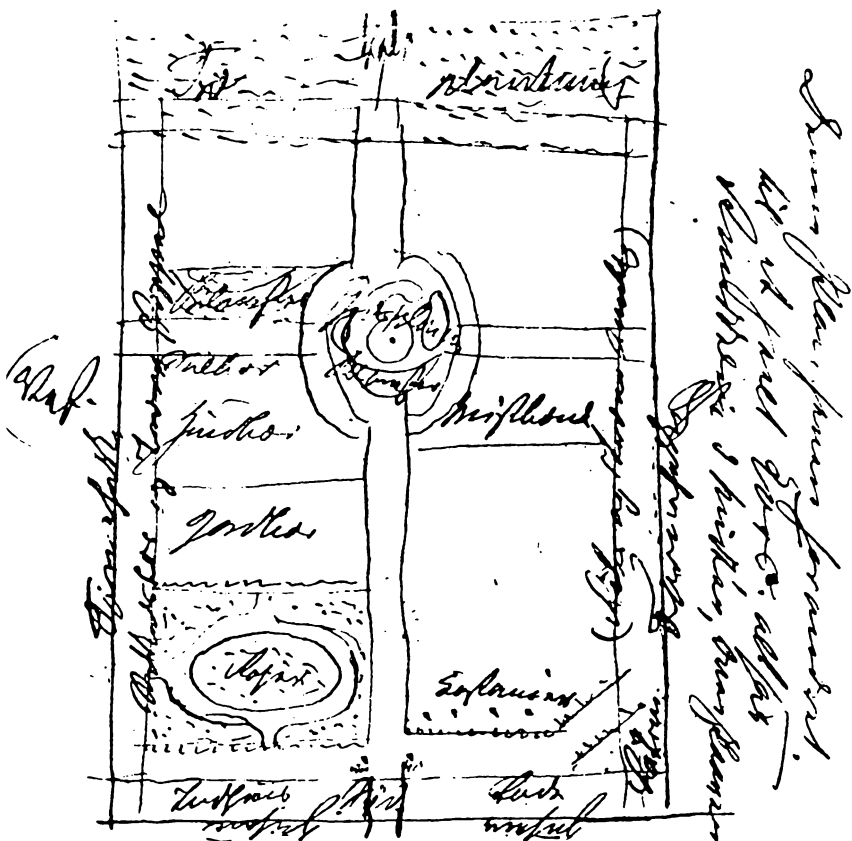
måde. Han ville have de 3 fag bygget til huset, men direktionen ville ikke. I direktionen havde man flere undskyldninger. Man var bl.a. bange for, at skolestuen var for lille, så ville man hellere bygge nyt end bygge til, men ikke nu. Læreren slutter dette afsnit i Liber Dacitus med ordene: »Man (sognets beboere) har råd til at bygge for sig selv hvert et stort hus, men hele sognet ikke 3 fag til læreren.«

Ganske vist er denne skildring lærerens egen, men det lyder ikke helt forkert, selv om det ikke lyder rart. Som tidligere omtalt bliver huset helt bygget om i 1875 og udvidet betydelig, men hvordan man er kommet frem til denne drastiske beslutning, har jeg ikke materiale, der kan belyse. Af brandtaksationen kan man se, at det virkelig er sket, og et blik på huset i dag viser, at der ikke bare er ombygget eller bygget til. Huset må i 1875 være opført helt fra grunden. Uden tvivl har læreren været medvirkende, men der er også kommet nye præster til sognet. Jantzen blev afskediget i 1859. De to følgende præster var dygtige mænd. Jens Christian Jensen 1859-64 og Laurits Lauerberg⁴⁹ 1864-70. De døde begge ret unge i embedet. Der er sikkert kommet lidt mere stil over det, selv om det ikke er for godt, da Peder Christensen træder til i 1863.

På mange måder har Peder Christensen sikkert været en flittig og interesseret mand. Nord for haven lod han f.eks. et stykke jord planere og ledte bækken udenom, så der kunne høstes et læs hø årligt i 2 slet. Han skabte ved bækkens omlodning mulighed for at vande engen. Han ansøgte om lån til mergling af jorden, men det blev afslået. Der er særlig en ting, der har stået hans hjerte nær. Det er haven.

Ligesom der fandtes en original tegning eller rids over skolen, der skulle bygges i 1803, således viste det sig, at lærer Christensen havde lavet en tegning af haven, som han regulerede og lagde om. Omlægningen er sket før huset blev bygget om, altså før 1875, måske er det sket ret tidligt efter hans tiltrædelse i 1863. Det er en primitiv tegning, men alligevel giver den et indtryk af, hvordan man i midten af forrige århundrede begyndte at skabe haver omkring husene. På dette felt har han nok været lidt af en foregangsmand. Jeppe Aakjær, der er født i 1866, fortæller, at også hans lærer var pioner på haveområdet.⁵⁰

Da lærer Christensen kom til Kvols, var der en have, men halvdel havde været tilsået med korn og den anden halvdel var besat med kålstilke. Æble-, kirsebær- og blommetræer var væk, der var kun

Plan over haven o. 1865. Øverst er mod nord, der står: træplantning; til venstre mod vest: tornehæk; længere inde står: stikkelsbær, poppel; i havens vestre halvdel står der læst fra oven: solbær, hindbær, jordbær, og i runddelen nederst til venstre roser; havens østre halvdel: øverst mistbænk, nederst kastanier; til højre i parantes: ribs og avnbøg; yderst til højre: tornehæk; og nederst til højre: latrin. Nederst på tegningen har vi da udhuset til højre og indhuset til venstre. Midtergangen i haven går altså lige midt imellem de to huse. I runddelen midt i haven står der: blomster.

Ved siden af tegningen bemærkes: Denne plan senere forandret til et heelt kors; altså runddelen i midten overskåret. (Liber Daticus, Kvols skole).

nogle sure æbletræer tilbage. Op mod huset var der en bakke og forinden en sump. Midt gennem haven løb der en rendesten ned i en gammel brønd.⁵¹ Der var en vinkelgang af grønsvær. Digerne var

faldet sammen. Alt i alt et sørgeligt syn. Han planerede derfor det hele og plantede en mængde træer og buske. Der blev anlagt gange hele vejen rundt udvendigt og en korsgang med en runddel lidt nord for midten. Han brugte delvis frugt- eller bærbuske som hæk og købte ikke mindre end 50 ribsbuske; se den afbildede plan med beskrivelse.

Man vil se, at skolens vestende i dag går nogle meter udenfor haven og forøvrigt i denne ende ligger på fremmed grund. Da haven blev anlagt og da Peder Christensen renoverede den, stod den gamle bygning stadig. I østsiden stod udhuset og i vestsiden skolehuset. Nu da udhuset er væk og skolehuset bygget ud på fremmed grund, ser det hele noget skævt ud i forhold til hinanden. Den nye bygning er altså så meget længere end den gamle, som huset i dag går uden for havens vestside.

Ingen i dag kan mere huske Peder Christensen. Om Rasmus Bertelsens bedømmelse er rigtig, kan jeg ikke vide. Hans gravsted er sløjftet på kirkegården, men stenen bevaret. Der står: »Her hviler Peder Christensen, lærer i Kvols fra 1863 til 1893«, og nedenunder: »Elever og Venner satte ham dette Minde«.

Søren Mortensen Lund

Lund er født i Bjerring 15.1.1864, død i Dronningborg 14.3.1933. Han udgik fra Vordingborg seminarium i 1884, og efter forskellige pladser kaldes han til enelærer og kirkesanger i Kvols 19.6.1893. I 1905 flyttede han til Udby ved Randers og var der til sin afsked i 1932. I 1891 blev han gift med Vilhelmine Hansen født 1871 i Ejstruplund, hun døde i 1955. Der var 12 børn i ægteskabet, hvoraf de 7 er født i Kvols. Drengen Hans døde i Kvols knap 1 år gammel. En datter og to sønner blev lærere. De øvriges skæbne har jeg ikke efterforsket.

En gammel mand fra Kvols, der nu er død, har fortalt mig, at han tjente hos lærer Lund en vinter eller et år omkring århundredskiftet, men det kunne han ikke lide. Når de fik grød, så fik børnene sukker på, men det fik tjenestedrengen ikke, og den slags huskes. Naturligvis kan det ikke gælde som en generel dom over lærer Lund. Der var da 4 køer i stalden. Man skal hele tiden huske, at alle lærerne til og med Lund drev et lille landbrug ved siden af de øvrige gøremål.^{51a}

Lunds lærergerning er det svært at sige ret meget om. Fra 1894 er

en skolejournal blevet mig tilgængelig, den går frem til 1914. Her kan man se, hvordan Lund og de følgende lærere omhyggeligt har ført dagbog over elevernes skolegang. I 1894 var der 24 børn i ældste klasse og 13 i yngste. Da protokollen slutter 20 år senere, var der 27 børn i ældste klasse og 13 i yngste. Børnetallet synes at have været ret konstant i disse år.

Ligeledes findes der en gymnastikprotokol, der begynder i 1892 og føres normalt til 1904. De to sidste sider i bogen er brugt af de følgende lærere som en slags oversigt over gymnastikken fra 1905 til 1930. Indtil 1904 kan vi se, hvor lang tid, der er opgivet brugt til forskellige øvelser, i hver af gymnastiktimerne. F.eks. kan man konstatere, at den 13. januar 1896 har drengene i ældste klasse, det er normalt kun drengene, der er optegnet, haft ¼ time forberedelse, ¼ time springning i længden, ¼ time springning i højden og ¼ time klavring i skråstang. I 1897 og 98 og delvis i 99 og 1900 har Lund været fritaget for gymnastik på grund af en hals sygdom, dog havde ældste klasse badning i juni og juli 1899. Pastor Gad har overværet en gymnastikopvisning den 20. juli 1903, og det fører os over i en anden afdeling om lærer Lund.

Lund var også forfatter. Hvad han har skrevet i Kvols står mig ikke klart, men to ting fra hans hånd, der var velkendte i 1912,⁵² kan være herfra. Det er »Per Bonde« og »Den lille Hjorddreng trækker kørerne hjem«.⁵³ Det angives, at de har været optaget i dagblade og ugeblade. Derimod udgiver Lund i 1914 bogen »Paragraf 8«.⁵⁴ Det er et voldsomt indlæg i den dengang standende debat om den § 8, der blev optaget i lønningssloven af 1908, og hvor det blev muligt for et sogneråd og skolekommission næsten uden videre at afskedige en lærer. Kendt fra samtiden er »Mathorne Sagen«.⁵⁵ Lærer Mathorne i Egebjerg på Sjælland blev i 1914 afskediget efter denne paragraf. Han døde i 1919, men det kunne Lund naturligvis ikke vide i 1914, da han skrev sin bog. Da bogen blev skrevet var Lund lærer i Udby ved Randers, men alligevel er det en roman om Kvols. Lærer Møller, der er bogens hovedperson, er lærer i Kvols, selv om navnene er ændret. Sognerådsformanden,⁵⁶ der nok har et forbillede i sognet, er skildret som et usselt magtmenneske, der samvittighedsløst ødelægger lærer Møller. Møller dør til sidst af et hjerteslag grundet sognerådsformanden og hans medløberes nederdrægtighed. Præsten på stedet er skildret som et sølle fæ, der ikke kan hverken det ene eller andet og da slet ikke hjælpe den stakkels lærer. Hvis bogen er udtryk for Lunds

syn på beboerne, så er det ikke mærkeligt, at han er rejst. Kun sognefogeden er skildret sympatisk, samt nogle fattige fiskere. Nuvel bogen er et kampskrift mod den forhadte paragraf, og der skete grimme ting for lærerne i denne forbindelse. Det er i dag svært at vide, om det er en nøgleroman, der skal hudflette stedets lokale ledere, eller det er et kampskrift mod den nye lov. Som bogen skildrer sognerådet, er der tale om et klart magtmisbrug, men det er selvfølgelig også set både før og siden. En eventuel nærmere analyse må vente til en anden gang.

Hvordan mødet mellem præsten og læreren ved gymnastikopvisningen var den dag i 1903, og hvordan de har haft det med hinanden om søndagen i kirken, ja, se det får vi ikke at vide.

Hans Christian Carl Gundorph Jørgensen

Gundorph Jørgensen er den lærer i Kvols, der har været ansat i kortest tid, nemlig fra 1.6.1905 til 1.9.1907. Han fik stilling i Wendtsminde ved Brahetrolleborg i 1907 og blev samtidig organist ved kirken. Han er født i Durup i Salling 1874, søn af pastor Stub Jørgensen der. I 1902 blev han gift med en lærerdatter fra Bigum Anine Marie Pedersen, der er født i 1881. Han blev uddannet på Silkeborg seminarium og var færdig i 1899. Han døde i 1937, hans kone i 1935.

Når hans virke blev så kort her, skyldes det måske, at der ikke var noget orgel i Kvols kirke (forøvrigt heller ikke i Tårup), hvor han kunne spille, for han var både organist og komponist.

Han har komponeret en del orgelmusik,⁵⁷ så sent som i 1968 er hans opus 8 »Praktisk modulationstavle for orgel eller harmonium« udsendt i 2. oplag med tysk og engelsk titel. Han var et poetisk gemyt. Der findes to digte om Kvols af ham, »Fiskersang« og »Sang for Kvols«. Fiskersangen er udgivet med noder, desuden har han sat musik til et digt af Jeppe Aakjær »To Foraarsvers«. Nu viser det sig, at vi har endnu en melodi af ham. Lærer Brøns, der nogle år har været lærer ved Løgstrup skole, kom fra en ledende stilling på Sjælland. Ved hans skole på Sjælland var der en lærerinde ved navn Hansine Jensen, og Hansine Jensen er født 1900 i Kvols og har gået til skole hos Gundorph Jørgensen. Hun og hendes søster kan huske melodien til »Sang fra Kvols«, og det er sikkert hans komposition. Det er Brøns' fortjeneste, at vi har optegnet endnu en melodi af

denne lærer. De to søstre har også fortalt mig, at de kan huske, at deres far Vilhelm Jensen og bl.a. Christian Kuhr og Anton Jensen var med i et sangkor, som Gundorph Jørgensen oprettede og ledede.

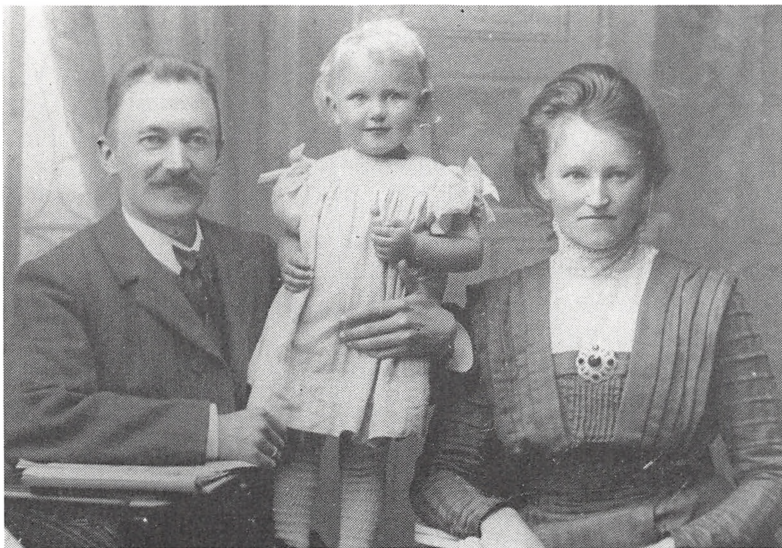
I Gymnastikprotokollen kan man se, at Gundorph Jørgensen i de to år han var i Kvols, underviste i ny-dansk gymnastik, og han benyttede »Håndbogen af 1899«, som han også indførte. Desuden er øvet badning og ordnede lege.

Måske kan man sige, desværre blev hans tid så kort ved skolen i Kvols. En søn Olaf er født i 1905.

Rasmus Mikkelsen

Heller ikke den næste lærer i rækken fik lang tid i Kvols. Den 2.2.1908 er Mikkelsen kaldet til lærer her, og allerede den 1.1.1912 rejser han til Kradsbjerg og i 1920 til Segalt. Han er lærersøn fra Eldrup ved Kolind født 13.10.1885, hans far flyttede senere til Hvilsager.⁵⁸ Han blev gift i 1908 med Mariane Helbo født 1882 i Termestrup, hendes far var gårdejer. En datter Sigrid er født i 1909.

Lærer Mikkelsen har nok været en noget anden type end forgænger. Da jeg spurgte en ældre kone i Kvols, hvordan han var, sagde

Lærer Mikkelsen med hustru og barn.

hun: »han var en arrig spektakel«, men det måtte jeg endelig ikke skrive, at hun havde sagt! Andre har givet udtryk for det samme, men en enkelt har sagt det modsatte. I Mikkelsens tid var det dog sådan, at når en hyrdedreng, der jo var ude at tjene, sad og faldt i søvn i timerne grundet træthed og søvnighed, blev han skældt ud. Måske kunne læreren gøre lidt forskel på børnene.

I Gymnastikprotokollen kan vi se, at han bruger »Gymnastikreglement for Hæren og Flaaden«, og det er vistnok et andet system, end det G. Jørgensen indførte. Om det betyder noget, kan jeg ikke vide. Vi har et billede, hvor Mikkelsen er fotograferet sammen med et gymnastikhold ved Kvols Forsamlingshus. Han har sikkert ledet gymnastik for de voksne.

Af en notits i »Viborg Stifts Folkeblad« af 9.10.1908 kan man se, at der er oprettet en bogsamling, altså et lille bibliotek i Kvols med 100 bøger. Lærer Mikkelsen fungerer som bibliotekar. Forøvrigt læste han også med unge mennesker, der skulle på seminariet. Man husker tre unge mennesker. Mikkelsens broder Søren, John Kvist, samt en mere, som man ikke kan huske, hvad hed. Skønt Kvist blev blind, udgav han endnu sidst i 70'erne et værk om Egtved sogn i to bind.

For lærer Mikkelsen blev det kun til knap 4 år i Kvols.

Søren Stegger Nielsen

Stegger Nielsen er nok den eneste af de lærere, der har været i Kvols, som er kommet i »Kraks Blå Bog«. Lærer Lund var forfatter, Gundorph Jørgensen komponist, men Stegger Nielsen blev politiker. Han er født i 1887 i Ajstrup ved Vindblæs, udgik fra Gødved seminarium i 1908, og efter nogle år i Ørsted blev han 1.4.1912 enelærer i Kvols. I 1917 blev han førstelærer i Asferg og i 1935 fik han stilling som amtsskolekonsulent i Randers amt. Han blev i 1912 gift med Anna Kirstine Gran født 1883 i Ørsted. Tre børn er født i Kvols, Jens, Gerda og Birgit.

Måske er det karakteristisk for Stegger, at hvor Mikkelsen skældte ud på hjorddrengene, når de sad og faldt i søvn i timerne, så sagde Stegger, »lad dem dog sove, de er jo trætte«. Erindringen om ham hos de gamle elever synes meget positiv.⁵⁹ Da Stegger rejste fra Kvols fulgte omtalte Hansine Jensen med familien og blev hos ham forbedret til seminariet. I gymnastik fulgte han dog den samme bog som Mikkelsen.

Vestenden af skolen før ombygning i 1931 – fra et postkort.

Også i Kvols huskes han for det politiske. Kvols Venstrevælgerforening⁶⁰ er stiftet den 1.1.1916, og Stegger Nielsen blev den første formand. Det er ikke så underligt, i forvejen var han formand for Viborgkredsens venstre fra 1915, og havde denne post til sin afrejse fra Kvols. I Foredragsforeningen⁶¹ var Stegger også formand.

Det er efter sin afrejse fra Kvols, han bliver landspolitiker. 1920-23 var han formand for »Det Jyske Venstre«, 1922-24 medlem af Folketinget, og 1924-53 var han medlem af Landstinget. Naturligvis har han i årenes løb haft en mængde tillidsposter, men det skal ikke nærmere behandles her.

De ældre i Kvols, der har gået i skole hos Stegger, kan fortælle mange sjove træk fra dengang. Der er ingen tvivl om, at han har en høj stjerne. Her er et af de sidste træk, jeg har hørt om ham, men der er mange flere. Undertiden skete det, at Stegger pludselig spurgte børnene »skal vi ha' hovedregning, eller skal vi spille bold?«

Peder Sørensen Sommer

Den sidste faste lærer ved Kvols skole blev lærer Sommer. Han er også den lærer, der har været ansat længst her, nemlig fra 11.6.1917

Lærer Sommer og hustru med skolens elever.

til 31.3.1955, ialt næsten 38 år. Sommer er født 1890 i Hesselballe ved Hjortshøj, hans far var gårdejer. Han er dimitteret fra Gedved seminarium i 1913, og efter nogle år ved Ollerup Højskole, kom han til Kvols. Han blev gift med Paula Welm i 1919, hun er født 1897 i Svendborg, hendes far var malermester. Sommer omkom ved en ulykke nogle år efter, at han var flyttet til Århus, men hans kone og de to døtre Ellen og Edith bor endnu i Århus.

Sommer skriver selv i Embedsbogen ved sin afgang: »...Denne lange årrække er gået med fredeligt arbejde i skolens tjeneste, afbrudt af et års ophold i året 1926-27 ved Lærerhøjskolen i København. Befolkningen har været venligt indstillet over for skolen og dens arbejde; jeg har derfor kunnet gå til mit arbejde med glæde, og uden for skolen har jeg oplevet mange lykkelige timer i de forskellige hjem...«

I kirken havde man ikke orgel i alle de år, de nævnte lærere har virket i sognet. Da Sommer rejste kunne man ikke mere skaffe folk, der kunne og ville synge uden musik. Derfor fik man vistnok i 1958 et harmonium til kirken.

Også Sommer har et godt navn i Kvols, men her er ikke stedet til at gå nærmere ind på hans virke.

Skolens sidste år

Da Sommer rejste i 1955 var det ikke let at få lærere på de små skoler. Hvis man allerede på det tidspunkt har tænkt på at nedlægge skolen, har det ikke gjort det lettere. I det mindste kom der ikke mere en fast lærer til på stedet. Skiftende vikarer har virket til 1961, da Central-skolen i Løgstrup blev taget i brug. I nogle årsrapporter har jeg fundet navnene på følgende vikarer, der har virket disse sidste år.

1955 og 56, Bonnie May Elmelund.⁶²

1957 og 58, Alfred Vad.

1959, sognepræst Johs. Sørensen.

1960, Hans Magnussen.

Der er uden tvivl flere, men det har jeg ikke undersøgt.

Fru Elmelund i skolestuen.

Efterskrift

Der kunne let være kommet meget mere med i denne lille beretning om skolevæsenet i Kvols sogn, kilderne er ikke tømt, men til gengæld er det forsøgt at lade alle de fundne kilder tale. Dog på et punkt har jeg undladt at gøre brug af det tilgængelige materiale, nemlig med hensyn til løn. Det har flere grunde. En udredning af lærernes lønforhold ville næsten kunne fylde lige så meget som det allerede skrevne, og det er der ikke plads til. Selve tallene siger ikke de fleste ret meget. Hvilken mening giver det at få at vide, at skoleholderen o. 1778 får 2 rgd. om året for at holde skole. Det lyder nærmest som en vittighed.

For dog at råde bod på denne mangel ved artiklen, skal jeg her gengive enkelte tal. Indtil o. 1905 var læreren husmand. Statistikken⁶³ fra 1887 gengiver hans løn på følgende måde: Indtægter, 164,- kr., 6 tdr. rug, 25 tdr. byg, 18 læs tørv, 128 lispund hør, 192 lispund halm, 7 tdr. land jord, (læreren har 3 køer, 6 får) 52 kr. i skolepenge, 155 kr. i offer, 20 kr. kirkesangerløn, 20 kr. kirkebylærerløn.«

I 1924⁶⁴ er grundlønnen 2630 kr. + 50 kr. kirkebylærer- + 300 kr. kirkesangerløn.

Der er lange lister⁶⁵ over offer i kirken, over højtidsgaver og hvad der ellers er. Det var nok først den nye lønningsslov af 1908, der efterhånden gav en forholdsvis ens løn til lærerne ud over landet.

Noter

1. Kaptajn Müllers arkiv. Privatarkiv, Landsarkivet (LA). Kaptajn Müller købte Tårupgård af Stiftelsen i 1906, men gik konkurs i 1923. Det er sikkert på grund af konkursen, at disse papirer om skolen sammen med andet er bevaret.
2. Ejnar Poulsen: Viborg Amts Degne- og Skolehistorie. Udgivet 1957 på forfatterens eget forlag. Om Kvols skole s. 232-234. I artiklen Ejnar Poulsen = EP.
3. Se f.eks.: Georg Hansen: Degnen, studie i det 18. årh. kulturhistorie, Kbh. 1944.
4. Der må henvises til bøger af Joakim Larsen fra beg. af dette årh. og andre. I Fynske Årbøger 1976 har jeg skrevet om en skole fra 1712.
5. Jeppe Aakjær: Skoler og Degne i det gamle Fjends Herred – i Hist. Årbog for Skive og Omegn, 1912, s. 14.
6. Der henvises i det hele vedrørende love m.v. til de samlinger, der er udgivet. Alle love, cirkulærer m.v. er trykt ved lovens udgivelse. Der findes mange samlinger. Peter Ussing Olsen: Skolestyrets Udvikling, 1982, har side 267 en oversigt. Desuden I. C. Sørensen: Samling af Bestemmelser vedrørende Sognecommunernes Styrelse, 1872; Kolderup-Rosenvinge: Samling af Forordninger m.m. i 3 bind, 1838-40 + Supplement 1846 – det er egentlig 3. udgave af Laurits Fogtman's Samlinger fra 1784.

7. Bispearkivet i LA.
8. I 1740 var den meget uheldige Peder Lorents Jensen Nørholm præst i Tårup-Kvols. Han blev afsat i 1744. Bl.a. sloges han med degnen og m.m.
9. Lilje-Juulerne staver deres navn Juul. Den daværende direktør for »Den Thaarup-gardske Stiftelse« var: Kammerherre Chr. Fr. Juul til St. Borupgaard. Se: Lilje-Juulernes Slægtbog af Th. Thaulow, 1925, s. 193 ff.
10. Denne Jonas Nielsen Dyhrberg har næppe været skoleholder mere end 5-8 år i Kvols. Når E.P. mener han er død i 1777 er det forkert. Der er arbejdet en del med hans slægt, fordi hans far var en svensk krigsfange, der kom til Kvols o. 1712. Jonas Nielsen har nu nok været mere skrædder og husmand end lærer.
11. Tårup pastorats første Liber Daticus, LA, C221 – 1, s. 275 ff.
12. Tårupgårds Godsarkiv LA, G 200.
13. Ved Anne Cathrine Friis' død – enke efter Tønne Juul – oprettedes »Stiftelsen« og blandt de milde gaver var altså hospitalet i Kvols for 4-6 uformuende gamle i Tårup-Kvols pastorat. Hospitalet blev ombygget i 1894 og nedlagt i 1951.
14. Se note 1.
15. Det nuværende hus er bygget i 1875. Desværre findes der ikke noget billede af det gamle hus.
16. Tårup-Kvols præstearkiv – C 221 LA. Skolekommissionens Protokol 1815-57. Fra folio 161 til 220, Kvols skole.
17. En kontraministerialbog begyndt 1808, men da der blev indført nye kontrabøger i 1812, er den gamle opgivet. I stedet for er den senere benyttet som Liber Daticus for Kvols skole fra c. 1830 til 1869. Det er dog næsten kun Mønsted og Peder Christensen, der har skrevet i den.
18. Brandtaksationsprotokollerne + registre fra 1857 til o. 1885 for Tårup-Kvols-Borris kommune fandtes på et loft i Kvols, men er nu på LA.
19. Indberetninger. C 2 – 579, LA. 1818, skolestuen ikke anordningsmæssig, skønt for få år siden indrettet. 1821, degnebolig og skolestue meget indskrænket, men holdt i forsvarlig stand.
20. I de første år efter 1814-loven indkalder man hele sognet eller nogle repræsentanter for beboerne og forhandler om, hvor meget man kan ligne. F.eks. 7.12.1824.
21. Se note 18.
22. Udskiftningsforretningen findes i Müllers arkiv LA. Ved lov om udskiftning 1781 var der taget bestemmelse om degnejord, det indskræpes både i 1801 og 1804.
- 22a. Skoledirektionens kopibog 1814-27. Viborg Amts vestre provsti. LA. C 19 D-25 folio 20 b.
23. Bispearkivet C 2-645. Vedr. enkelte kald.
24. Skolestatistik 2. udg. 1887 v. Anders Petersen.
25. Provst Colding i Kopperup fastslår 19. juni 1866 på skoledirektionens vegne i en resolution... at Legatindtægterne ere bestemte til at lette Communens Byrder af Udgifterne til Skolevæsenet og ikke til at forbedre Læreren Kaar. Liber Daticus Kvols skole s. 287-88. Lærer Kristian Andersen, tidl. Borup skole, udgav 1981 et hefte »Af Taarup sogns Skole- og Degnehistorie«. Her berettes hvordan lærer Jørgensen lagde sag an mod sognerådet i den anledning, han vandt sagen ved retten 8.7.1912. Det blev altså alligevel til lærerens fordel igen. Den numeriske værdi var stadig den samme, men værdien ikke.
26. Instructionen af 1739 § 11.
27. Om amtsprovster: Kolderup-Rosenvinge II, s. 50. Denne ordning med amtsprovsterne vurderes meget positiv af Peter Ussing Olsen: Skolestyrets udvikling s. 81 f.

28. Sogneforstanderskabet bliver til Sogneråd.
30. Se note 17.
31. Bispearkivet LA. C 2 – 633 – skolesager – 1816.
32. Se note 19.
33. 3.11.1822 har Eeg sat sig op mod skolekommissionen ved at nægte kommissionen adgang til skolen m.v.
34. Langt frem i tiden er det kommissionens og senere sogneforstanderskabets stadige bekymring, hvordan man skal undgå alt for mange forsømmelser.
35. Se f.eks.: Skolen i Kunsten – Kunsten i Skolen – af Broby Johansen, 1974, cirka s. 26 (uden sidetal), samt K. Grue-Sørensen: Opdragelsens historie II, s. 159 ff.
36. Fra o. 1840 til skolens ombygning i 1875 er skolestuen da i sydenden af huset. Fra 1875 flyttes den igen om i nord.
37. Se: En gammel præst fortæller, pastor Fr. Benedikt Møllers optegnelser 1832-64, s. 57, hvor der findes en ret kuriøs beskrivelse af Jantzen.
38. Provstevisitater LA. C 2 – 640. Det er i tiden mellem 1854 og 1860, men året ikke opgivet.
39. Indberetning om skolevæsen og gymnastik i Fjends 1861, LA. C 19 D-28 (1812-64).
40. Lærerne og Folkeskolen gennem 100 år, 1974, s. 70.
41. De (skolebøgerne) prædiker alle den samme tro: småborgerskabets ideologi. Fra Egon Clausen: Dansk Börnelærdom s. 105, udg. Røde Hane 1974, og denne sætning citeres med fuld tilslutning i: Den politiske skolebog, af R. Mulvad og M. Risak, Unge Pædagoger 1980, s. 20.
42. E.P. Hendes broder den kendte stænderdeputerede, Peder L. Brøndum.
43. Erindringerne er i privat eje, men vil senere blive offentliggjort, fordi de giver en meget interessant skildring af livet i Kvols i årene frem til 1900.
44. Citeret efter E.P.
45. Kilden som i note 38.
46. Liber Daticus, Kvols skole, jvf. note 17.
47. Det betyder, at der skulle være 120 kvadratalen, men der er kun 60.
48. Hele citatet fra Liber Daticus, Kvols skole.
49. Især huskes Lauerberg, som en meget virksom grundtvigsk inspireret præst.
50. Jeppe Aakjær: Fra Agermuld og Hedesand, 1930, s. 109.
51. Peder Christensen fik gravet en ny brønd overfor huset.
- 51a. Tilladelse fra Landbrugsministeriet til at skille jorden fra af 6.12.1905. Register Skøde- og Panteprotokol for Kvols sogn.
52. Lærerne og Samfundet, bd. 2, s. 161-62. Egentlig et tidsskrift eller i det mindste udgivet i hæfter, 1913-14.
53. Det er næppe hjorddrengen Chr. Nørskov, der jo ikke kunne lide at passe degnens køer.
54. Enkelte eksemplarer findes i sognet.
55. Se værket cit. note 40, s. 153 ff.
56. Der var 4 sognerådsformænd i kommunen i Lunds tid. 1892 Søren Pedersen, Borup, 1895 Jens Vestergaard, Borup, 1901 Niels Moustén, Knudby, og 1904 I. C. Christensen, Kuhr, men hvem af dem, der var værst, ved jeg ikke.
57. Dansk Musik, Statsbibliotekets samlinger af trykte musikaler, 1977, s. 10 6 titler, s. 106 1 titel, s. 254 5 titler.
58. Både han og faderen omtalt i værket cit. note 52.
59. Også et brev fra Stegger til Jens Anton Clausen sendt lige efter flytningen til Asferg er bevaret.
60. Den første forhandlingsprotokol for vælgerforeningen.

61. Kvols Foredragsforenings protokol 1915-41.
62. På billedet af skolestuen er det Fru Elmelund, der sidder ved katederet.
63. Jvf. note 24.
64. Danmarks Folkeskole 1924.
65. Liber Daticus, Kvols skole.

Skønt dette kun er en lille artikel om et begrænset emne, så har det alligevel kun været muligt at skrive den, fordi der gennem Landsarkivet og Centralbiblioteket i Viborg ydes en virkelig fantastisk service. Tak for det.

Bilag

Af arkivalier om Kvols skole, der ikke findes på Landsarkivet, har jeg haft adgang til følgende:

Dagbog 1894-1914

Dagbog 1950-

Gymnastikprotokol 1892-1904 (1905-31)

Eksamensprotokol 1940-

Indskrivningsprotokol 1935-

Embedsbog 1932-55.

Laust Kristensen, f. 1925, sognepræst i Tårup-Kvols. Har skrevet til årbogen 1976 og senest udgivet skrifter om Tårupgård (sm. m. Jørgen Vindvad), Kvols kirke og Tårup Skytteforening. Adresse: Virksundvej 90, 8831 Løgstrup.

Småstykker

Går den, så går den...

Løskøbelse fra et ikke eksisterende jysk vornedskab i
1729

Når man til daglig som arkivmand omgås de hundredtusindvis af dokumenter og protokoller, som fortidens offentlige forvaltning har efterladt sig, hænder det let, at man udsættes for det ene lille chok efter det andet og må konstatere, at Danmarkshistorien ikke altid helt til punkt og prikke har udfoldet sig, som historiebøgerne fortæller os. Ja, undertiden kan uafviselige skriftlige vidnesbyrd fra og om denne forvaltnings virksomhed gå helt på tværs af lærebogen og fremkalde dybe spekulationer.

Som nu, da jeg i søgen efter noget helt andet stødte på følgende indførsel i Danske Kancellis brevbøger over de såkaldte »åbne breve«:¹

Lauritz Jensen Bøgild, bevilling at være fri for vornede ret at pleje, mod at erlegge 50 rdl. til hans hosbonde Johannes² Friedenreich til Poelstrup (Palstrup) udi Jylland.

Fr. 4 g(øre) a(lle) v(itterligt), at vi efter Lauritz Jensen Bøgild nu borger og husekræmmer udi vores kongelig residentz stad Kiøbenhavn, som skal være barnfød paa Bøgild gaard udi Torning sogn i Aarhus stift, hvilcket gods skal tilhøre os elskelig Johannes Friedenreich til Poelstrup, hans herom allerunderdanigst giorte ansøgning og begiering, allernaadigst have bevilget og tilladt, saa og hermed bevilge og tillade, at hand for hans føde stavn at deeles til, og sin vornede rettighed efter loven at pleje, aldeeles maa være fri og forskaanet, dog skal hand derimod til fornævnte Johannes Friedenreich efter hans eget allerunderdanigste tilbud 50 rdl. erlegge og betale. Forbydendes etc. Hafniæ den 21 oct. 1729.

Jamen, hvad er nu det? Vi har jo da allesammen lært, at Frederik 4. ophævede vornedskabet ved forordningen af 21. februar 1702.³ Der blev fastsat visse overgangsbestemmelser, ganske vist, idet kun personer, som var eller blev født efter Frederik 4.s regeringstiltrædelse den 25. august 1699, skulle opnå friheden umiddelbart. Kan det være

disse overgangsbestemmelser, der spørger? Lad os vende tilbage til det om lidt. Men så ved vi da yderligere i hvert fald, at det gamle vornedskab slet ikke gjaldt på Fyn og i Jylland, men kun på øerne øst for Storebælt, den sjællandske øgruppe, mens stavnsbåndet, der blev indført i 1733 i modsætning hertil omfattede hele landet. Og det er dog ubestrideligt, at Bøgildgård i Thorning sogn, Århus stift, under godset Palstrup ligger i Jylland.

Kan nogen fortænke en i at føle sig noget rystet og føle den historiske grund skride under fødderne?

Og ordene er dog ellers klare nok hos den historiker, der frem for nogen har studeret vornedskabet, professor Johannes C. H. R. Steenstrup, der i sin store afhandling »Vornedskabet hos den danske bonde«⁴ skriver følgende: »Stavnsbundne bønder fandtes, efter at vornedskabet var kommet i hævd, kun indenfor Sjælland, Laaland, Falster, Møen og Bogø, hvad der svarer til Sjællandske Lovs gamle omraade. Der var aldrig tvivl om grænserne for dette, og der er ikke gjort forsøg paa at udvide det til de andre landsdele... Der gjordes heller ikke i den følgende tid noget forsøg paa at indføre vornedskabet i andre egne af landet«.

Og læser vi så selve forordningen af 21. februar 1702 om vornedskabsfrihed, må vi konstatere, at den ganske klart regner med, at vornedskabet kun havde bestået på de nævnte øer, mens der udtrykkeligt tales om fri bønderkarle »være sig jydsk, fynsk, langelandsk, norsk, samt alle andre, hvor vornedrettigheden ikke har været i brug«.

Den første tanke, der herefter melder sig, er derfor den, at det må være sprogbrugen i bevillingen for Lauritz Jensen Bøgild, der leder os på vildspor. I hvert fald set med nutidens øjne kan sprogbrugen i gamle dokumenter ofte virke meget upræcis og vildledende. Johannes Steenstrup har selv i sin afhandling et indledende kapitel med titlen »Hvilke betydninger har ordet vorned?«, hvori han påviser en vidtstrakt brug af det i andre sammenhænge, som dækker helt andre afhængighedsforhold af forskellig art end det, der ligger i den gængse brug, ganske som man kan bruge ordet »træl« og »trælle«, uden at det har noget at gøre med det gamle retlige begreb »trældom«, som forekom i Danmark i oldtiden og den tidligste middelalder. Selv nutidsmennesker kan vist godt nu og da »trælle« fra morgen til aften, ligesom man kan møde den påstand, at f.eks. kapitalvindingsskatten eller andre bånd på ejendomshandelen gør husejerne »stavnsbund-

ne«. Og nægtes kan det jo heller ikke, at selv vor egen tids love og bekendtgørelser kan falde den utrænede og ikke juridisk uddannede læser vanskelig at læse og opfatte korrekt.

Men er det altså nu i virkeligheden en helt anden afhængighed af godsejer Friedenreich, bevillingen løser den københavnske husekræmmer Lauritz Jensen Bøgild fra, et kontraktforhold af en eller anden art, en brudt kontrakt måske? På grund af landmilitseren, som Frederik 4. havde genindført ved forordningen af 22. februar 1701, efter at den havde været faktisk afskaffet siden afslutningen af den Skånske krig 1679, og hvis udskrivningsregler præciseredes og ændredes ved adskillige senere forordninger, kunne bønderkarle godt være forpligtet til at søge frihedspas, hvis de ville forlade deres gods. Og bønder, som havde fæstet gård, skulle selvsagt overholde visse spilleregler ved opsigelse af deres fæste. I følge forordningen af 19. februar 1701 om pas og skudsmål, der havde ældre rødder, og som bl.a. havde til formål at hindre løsgængeri, måtte ingen præst meddele »nogen mands- eller quindes-person, som har været til alters (dvs. var over, hvad der efter konfirmationens indførelse 1736 svarede til konfirmationsalderen) noget skudsmaal, med mindre personens rette hosbond først har under sin haand og segl meddeelt den samme sin afskeed, pas eller følgesedel... og skal hosbonden først derpaa skrive personens afskeed, pas og tilladelse, at han maa flytte«. ⁵ – Det var vist ikke nogen uvigtig eller uinteressant opgave at undersøge til bunds, hvordan det gennem tiderne, også uden for den periode fra 1733 til 1788, vi kalder stavnsbåndstiden, egentlig har forholdt sig med landalmuens legale og faktiske bevægelsesfrihed. Måske vil de skarpe tidsskel blive noget udvaskede.

Men tilbage til Lauritz Jensen Bøgild. Var det altså et andet bånd, der blot forkert betegnet som vornedskab bandt ham til godsejer Friedenreich? Det var det næppe. Ganske vist kender vi ikke nærmere til den henvendelse, han har modtaget fra Friedenreich, og ganske vist er den ansøgning, som det af bevillingen fremgår, at han har indgivet, og som måske kunne have bidraget til gådens løsning, ikke bevaret. Den har han formentlig fået tilbageleveret sammen med bevillingen. Men ansøgningen er refereret i Danske Kancellis supplikprotokol således: ⁶

Lars Jensen Bøgild, som er fød paa Johann Friedenreich til Palstrup hans gods, mens (=men) i 14 aar har boet her i staden, og ey førend

nu af Friedenreich er anmodet at indfinde sig paa godset, det (=hvad) hand ikke uden sin yderste ruin og uden at gaa fra ald sin handel og næring kand efterkomme, erbyder sig i anledning af den kongelige forordning af 21. februar 1702 dens 3die postes 3die art(ikel) at ville betale for sin friheds erlangelse 50 rdlr. Thi (=derfor) beder hand at hand imod disse penges erleggelse maa være befriet for at pleie vornskab⁷ og stavns rettighed«.

Det fremgår heraf med al tydelighed, at Lauritz Jensen Bøgild selv helt konkret har henvist til forordningen om vornedskabets ophævelse med dens overgangsbestemmelser, og at myndighederne har behandlet hans ansøgning i overensstemmelse hermed.

Med andre ord: På trods af alt, hvad vi har lært om vornedskabets afgrænsning til den sjællandske øgruppe, og til trods for lovgivningens klare ord for, at det faktisk kun gjaldt her, har det altså kunnet forekomme, at en jysk godsejer handlede, som om det også herskede i Jylland. Det kan man nu til nød forstå og forklare sig. Det *kunne* være et kynisk forsøg på at tiltage sig en ret, som man ikke besad. Sligt er både før og siden set.⁸ Mere besynderligt forekommer det, at Lauritz Jensen Bøgild er hoppet på limpinden og åbenbart ikke selv har vidst, at Janus Friedenreich aldeles ikke havde noget sådant bånd på ham, og at han ikke derfor uden videre har afslået at vende tilbage til godset – om for at fæste gård eller blive indrulleret i landmilitisen får stå hen, – men søger kongen om fritagelse for vornedskab under tilbud om at betale Friedenreich den maksimale løskøbelsessum for en vorned på 50 rd. Men allermest besynderligt og foruroligende med hensyn til vor opfattelse af 1700-tallets Danmark som et rets-samfund er det dog, at rigets øverste myndigheder, Danske Kancelli og Gehejmekonseillet, hvilket sidste i følge en notits i supplikprotokollen også har haft sagen forelagt og den 19. oktober 1729 resolve-ret: »Bevilges efter ansøgningen«, at disse myndigheder ikke har fortalt husekrammeren, at han var uden forpligtelser over for Friedenreich, og at de ikke har gjort det klart for denne, og det med eftertryk, at han her var ude i noget ulovligt, men at de tværtimod har ladet kongen udstede et åbent brev, der helt klart bygger på forudsætninger, der går eklatant imod den gældende lovgivning. At brevet er åbent, vil sige, at det henvender sig til offentligheden (»gøre alle vitterligt«), fordi det anses for at have almen interesse eller betydning. I modsætning hertil står de såkaldte »lukkede breve« eller

missiver, der kun henvender sig til en enkelt person og indledes med vendingen »v(or) s(ynderlig) g(unst) t(ilforn)«. Hvilken betydning bevillingen har kunnet have som præcedens, må vist være et ganske interessant juridisk spørgsmål.

Og ikke nok med, at man handlede, som om vornedskabet gjaldt i Jylland. Men også de bestemmelser, som ville have været gældende, hvis Lauritz Jensen Bøgild havde været født på et sjællandsk gods, blev tilsidesat. For efter den 3. posts 3. artikel i forordningen af 21. februar 1702, som der var henvist til, skulle enhver vorned, som havde nedsat sig i købstæderne og boet der iltalt og upåanket i 5 år »og enten er en god handverksmand, handelsmand eller søfarende mand« være fri for »fødestavns tiltale«. Og om Lauritz Jensen Bøgild fremgik det jo, at han som borger og husekræmmer upåtalet af godsejer Friedenreich har boet i København ikke mindre end 14 år og således forlængst skulle have været i salveten, også om han havde været født inden for vornedskabsområdet.

Hvad den endelige forklaring er på den besynderlige sag, eller om der er tale om et isoleret tilfælde i sin art, får stå ubesvaret hen indtil videre. Sikkert er det, at den afspejler en langt mindre regelretted i samfundsforholdene og i forståelsen og efterlevelsen af gældende ret i ældre tid, end den, vi er tilbøjelige til at forestille os på grundlag af lærebøgerne og historiske fremstillinger, selv de forskningsmæssigt tilsyneladende vel underbyggede.

Jens Holmgaard

Kilder og henvisninger:

1. Rigsarkivet. Danske Kancelli. D 18. Sjællandske registre, 1728-30, nr. 364.
2. I Trap, Danmark, 5. udg., betegnes han som major Janus Friedenreich, Han ejede Palstrup 1706-55 (bd. 17, s. 420).
3. Om denne og andre nævnte forordninger henvises til den almindelige, store forordningssamling.
4. Historisk Tidsskrift, 5. rk., bd. VI, 1886-87, s. 339-462. Det citerede afsnit står s. 402 f.
5. Om indskrænkninger i bønderkarles frihed til at forlade deres fødestavn før 1733 kan henvises til J. A. Fridericia: Aktstykker til Oplysning om Stavnsbaandets Historie. Kbh. 1888.
6. Rigsarkivet. Danske Kancelli. D 109. Supplikprotokol, 1729, 2. halvår, nr. 192. Jf. Danske Kancelli. D 106. Kancelliprotokol, 19/10 1729 – 12/7 1730, p. 1, nr. 0.0.0.192.
7. Johannes Steenstrup gør i den citerede afhandling (note 4) s. 343 f. gældende, at selve ordet vornedskab ikke anvendes i samtiden, men kun ordene vornedret og vornedpligt og lign. Denne påstand er altså ikke korrekt.
8. For tiden før 1733, se J. A. Fridericia i nævnte værk (note 5). Om senere forsøg fra godsejerside på at udstrække stavnsbåndet til også at omfatte kvinderne, se Johan Hvidtfeldt: Kvindestavnsbåndet i 1750erne og 1760erne, i Festskrift til Erik Arup. Kbh. 1946, s. 250-65.

Anmeldelser

Litteratur om Viborg. Bibliografi til og med 1979. Redaktion: Karen Else Bonde. Viborg Centralbibliotek, 1983 (Lokalhistorisk Arkiv for Viborg Kommune. Publikation nr. 14). 184 s. 40 kr.

Viborg er jo bøgernes (og bogtrykkernes) by fremfor nogen. Derfor har byen selvfølgelig også måttet have sin bibliografi, dvs. fortegnelse over alle bøger og artikler om Viborg, først og fremmest til gavn og glæde for lokalhistorikerne. Den første Viborg-bibliografi udarbejdede Henri Hansen allerede i 1948, og den blev siden fulgt op med diverse tillæg. Den nye bibliografi omfatter hele den nuværende kommune, men det er klart, at langt hovedparten drejer sig om købstaden. Næsten 4000 titler er her registreret som omhandlende Viborgforhold, et tal som i sig selv tydeligt afspejler byens centrale placering i historien. Det vældige materiale er opstillet klart og overskueligt efter biblioteksvæsenets gængse systematik og med to omfattende registre over forfattere m.fl. og emner. Redaktionen er foregået med den omhu og akkuratelse, som et sådant arbejde nødvendigvis udkræver, hvis det skal opfylde sit formål; ved flittig brug af bogen erfarer man hurtigt, at det er et værk, man trygt kan forlade sig på. Dermed er bogen også blevet en betydelig kulturel landvinding for Viborg og da ikke mindst for den lokalhistoriske forskning.

PGØ

Fra Bjerringbro Kommune. II. Meddelelser fra Lokalhistorisk Arkiv, 1982. 46 s. 30 kr. + 10 kr. for forsendelse. (Ekspedition: Bjerringbro Bibliotek, Realskolevej 12, 8850 Bjerringbro).

Som bebudet i første hefte af Bjerringbro lokalhistoriske arkiv's nye skriftrække fra 1981 (anmeldt i FVA 1981, s. 139-40) foreligger nu, efter 2 års forløb, andet hefte – af samme omfang, i samme nydelige udstyr og tilsvarende rigt illustreret som det tidligere hefte.

Indholdet er tilsvarende varieret og af samme kvalitet som i første hefte. Det omfatter ialt 5 artikler, af hvilke de to største skyldes henholdsvis arkivets leder, overlærer Erik Broch, der fortæller om bebyggelsen af Sønderbro i Bjerringbro og om bydelens og byens berømteste søn, maleren Poul Steffensen, og hans slægt, og medlem af styrelsen, skolepsykolog Chr. Jacobsen, der, på grundlag af Evald Tang Kristensens store erindringsværk, fortæller om Fårup, hvor ETK tilbragte en del af sin barndom 1852-57 og sine første år som lærer 1876-84, og om Brandstrup, hvor han derefter var lærer i 4 år, indtil han forlod egnen. Herudover gør 2 historiestuderende, som led i deres forundersøgelser med henblik på deres speciale om udskiftningen og hoveriets afskaffelse i Middelalderen herred, rede for hovedtrækkene i udskiftningen af 5 af kommunens landsbyer henholdsvis 1787 og 1792, mens J. J. Hellerup fortæller om Hjerminde brugsforening fra dens start 1886 til nedlæggelsen 1982 og Karl Kjellerup endelig redegør for vor – beskedne – viden om den borg, der vides at have eksisteret i Tange i middelalderen.

Aage Bonde

Viborg litteratur 1982-83

Dybbro, Tommy: Fuglelokaliteter i Viborg amt: resultaterne af Dansk Ornitologisk Forenings lokalitetsregistrering / af Tommy Dybbro, Gorm Thyge Wæhrens og Holger Søndergård; tegninger: Jon Fjeldså, Jens Kr. Kjærgård. – Kbh.: Dansk Ornitologisk Forening, 1983. – 82 sider: ill.

Fra Bjerringbro kommune II: Meddelelser fra Lokalhistorisk Arkiv 1982. Redigeret af Chr. Jacobsen og K. Melgaard Pedersen. Bjerringbro kommunes lokalhistoriske arkiv 1982. 46 s. Ill.

Fra Viborg Amt. Bind 47, 1982. Carl Heinrich Petersen: Træk af arbejderbevægelsens historie i Viborg – og af min egen. Poul Himmer: Mysterietavlen i Søndre Sogns Kirke i Viborg. Paul G. Ørberg: Viborg Stifts kirkebogshistorie 1643-1813. Birgit Løgstrup: En stationsby vokser op. Vald. Andersen: Nogle Karup-degne. Hans Worsøe: Øl i Viborg i 150 år – og mere til. Viborg Litteratur 1981-82. Samfundet siden sidst. Beretning fra lokalhistoriske arkiver.

Fur. Molerindvinding på Fur: Udg. af Miljøministeriet, Fredningsstyrelsen, Viborg amtsråd, Sundsøre kommune. 1983. 104 s. Ill.

Galsten, Georg: Viborg bispemønter (Nordisk numismatisk unions medlemsblad 1981. Nr. 6, s. 102-103).

Heste i Danmark før og nu. – Viborg: Viborg Stiftsmuseum; Kbh.: Hestens Værn, 1982. – 43 sider. Katalog udgivet i forbindelse med udstilling, Viborg Stiftsmuseum, 5., marts-31. maj 1982.

Hjarbæk Fjord undersøgelse 1981-82. – Viborg: Viborg amtskommune, 1982. – 9 bind.

Ilsoe, Grethe. Dansk arkivbibliografi 1889-1981. Kbh., 1982. 364 s. – s. 264-277: Landsarkivet for Nørrejylland.

Jensen, Jørgen Steen: Hvor stor var udmøntningen i Danmark i 1000- og 1100-tallet? 1983. 8 s., ill. (Fortid og nutid 1983. Bd. 30, hf. 1, s. 19-26). Bl.a. om møntprægere i Viborg.

Jeppesen, Axel B.: Er det vigtigt? Prædikener. Viborg domkirkes forlag. 1981. 76 s.

Lilholt, Arne: Kan De huske –?: små skitser til erindringer om folk, der var med til at præge livet i Viborg. – Viborg: Viborg Lions Club. Oprindeligt skrevet til offentliggørelse i ugebladet Viborg-nyt. Bind 3. – 1982. – 143 sider.

Litteratur om Viborg kommune: bibliografi til og med 1979/redaktion: Karen Else Bonde; under medvirken af Birthe Holm Christensen og Tine Rydahl Jørgensen; registre er udarbejdet af Dorrit Lauritsen og Grethe J. Kvist. – Viborg: Viborg Centralbibliotek, 1983. XIII, 184 sider. – (Publikationer/Lokalhistorisk Arkiv for Viborg Kommune; nr. 14).

MIV. Museerne i Viborg amt. Bind II. 1981.

Indhold: Svend Nielsen: Om jernalderlandsbyens udforskning. Mette Iversen: Udgravningerne ved Foulum. Anne-Elisabeth Jensen og Annette Willemoes: Foulum – en boplads fra ældre germansk jernalder. Gitte Høj: Foulum-folkets sidste hvilested. John Simonsen: Bolig eller dødehus? Jens Velle: Bispe Svend af Thorgunna-slægten og hans rejse til Det hellige Land. Brian Patrick McGuire (oversætter): Den lykkelige død af to pilgrimme til herrens grav, ærkebiskop Eskils farbrødre. Brian Patrick McGuire: Eskild og hans farbrødre. Kenneth Olwig: Var Blicher den vilde hedes eller menneskets digter? Eske K. Mathiesen: Paradiset på Fur – og dets bagsider. Jens Velle: Asmild klosterkirke og kirkesynsloven af 1861.

Skelhøje Borgerforening: Jubilæum: Skelhøje Borgerforening 1921-1981: Skelhøje 1906-1981/udgivet af Else Bjerre... et al. – Skelhøje: Eget Forlag, 1981. – 35 sider: ill.

Skivebogen. Historisk Årbog for Skive og omegn. 74. bd. 1982.

Indhold: Kristian Møller: Far var førstelærer i Grønning i 38 år. Jeppe Aakjær: Rejserids af Viborg Amt. J. J. Lohmann: Kalkmalerierne i Skive Kirke.

Uddannelsesnøglen for Viborg Amtskommune/Viborg Amtskommune, Undervisnings- og Kulturforvaltningen. – Viborg: Viborg amtskommune, 1982. – 50 blade: ill. – Lösblade i ringordner.

Viborg (amtskommune). Fredningskontoret Viborg amt, offentligt ejede arealer 1982/Viborg amtskommune, Teknisk Forvaltning, Fredningskontoret. – Viborg: Viborg amtskommune, Teknisk Forvaltning, Fredningskontoret, 1982. – 43 blade: kort. Ajourført og suppleret udgave af kortværket: Fredningsplanudvalget for Viborg Amt: Viborg amt, miljøministeriets ejendomme og anden statsejendom/udarbejdet af Fredningsplanudvalget; i samarbejde med Statens skov- og klitvæsens distrikter i amtet 1976, 26 blade. Ringordner.

Viborg amtskommune i tal. Udg. af Viborg amtskommune. 1982. 63 s. Ill.

Viborg (amtskommune). Sygeplejeskolen. Handicappede børns fritidsmuligheder i Viborg. – Viborg: Viborg Amtskommunes Sygeplejeskole i Viborg, 1982. – 19 sider: ill.

Viborg (amtskommune): Viborg amtskommune/tegninger: Ellen Raadal, – Viborg: Viborg amtskommune, 1982. – 15 sider: ill.

Viborg. Byrådet. Et område ved Sct. Mogensgade. – Viborg: Viborg kommune, 1983. – XI, 14 blade: ill. – (Lokalplan; nr. 13). Vedtaget af Viborg byråd d. 20.4.82 og 19.10.82.

Viborg. Byrådet. Hjarbæk by. – Viborg: Viborg kommune, 1982. – 18 sider: ill. & 4 foldede kort. – (Lokalplan; nr. 25). Vedtaget af Viborg byråd d. 4.-5.-82.

Viborg. Byrådet. Plejehjem m.v. ved Klostersvænget. – Viborg: Viborg kommune, 1983. – 18 blade (forskellig paginering) & 3 foldede kort. – (Lokalplan; nr. 57). Vedtaget af Viborg Byråd d. 5.-4.-1983.

Viborg. Byrådet. Viborg renseanlæg. – Viborg: Viborg kommune, 1983. – 11 blade, 1 foldet kort: ill. – (Lokalplan; nr. 59). Vedtaget af Viborg byråd d. 1.-3.-1983.

Viborg. Byrådet. Vinkel by, Viborg kommune. – Viborg: Viborg kommune, Stadsingeniørens kontor, 1982. – 27 blade, 4 foldede kort: ill. (Lokalplan; nr. 22). Vedtaget af Viborg byråd den 4. maj 1982.

Viborg. Stadsingeniørens Kontor. Planlægningsafdelingen. Statusrapport for Viborg kommune/udarbejdet af stadsingeniørens kontor, planlægningsafdelingen og udgivet af Viborg kommune. – Viborg: Special-Trykkeriet, 1983. – 160 sider: ill.

Viborg Stifts Årbog 1982: Indhold: Biskop Johs. W. Jacobsen: Indfatningens betydning. Fra Viborg stift 1981. Stiftamtmand Fl. Martensen-Larsen: Stiftsøvrigheden og stiftamtmanden. Professor, dr.theol. Børge Diderichsen: Tilbageblik på særuddannelsen. Arkitekt Poul Brøgger: Kirkerestaurering – set gennem arkitektens briller. Arkitekt Kjeld Maltha: Kirkernes omgivelser. Gert Alsted og Peder Juul: Beskyttelsen af Viborg stifts kirker i Ringkøbing amt. Birgit Als Hansen og Morten Aaman Sørensen: Kirkerne i Testrup. Soldaterhjemsleder Arne A. Johansen: Hvad nu? – Jeg er blevet valgt til menighedsrådet. Viborg Stift. Navne og noter. Viborg Stiftsfonds regnskab for 1980.

Wadskiær, Christian Friderich: Bogtrykker-Konstens Historie i Danmark. – 2 bind: ill. Genudgivet i anledning af bogtrykkerkunstens 500-års jubilæum i Danmark. Litteraturhenvisninger. Bind 1: (1738)/med en indledning af Per Hofman Hansen. – Viborg: Nørhaven Bogtrykkeri, 1982. – Faksimileudgave af originaludgaven, Viborg: Andreas Madssen Möller & Daniel Pauli, 1738. Bind 2: Tillæg til afhandling (1740) og Kommentar til afhandling og tillæg/af Per Hofman Hansen. – Silkeborg: Per Hofman Hansen, 1982. – Tillægget tidligere udgivet med titel: Nogle Observationer om Bogtrykkerkonsten i Danmark, Kbh.: Grafisk Cirkel, 1946 (Grafisk Cirkel. Publikation; nr. 54).

Samfundet siden sidst

Om året 1982 kan der til at begynde med sammenfattende siges, at det ikke har adskilt sig meget fra tidligere år, og jeg skal herefter kort gennemgå årets aktiviteter.

1) Møder. Møderækken begyndte i Østre Skoles festsal, hvor dr.phil. Th. Schiøler talte om romerske vandhjul før og nu. Desværre var det en meget beskeden skare, der påhørte det meget morsomme og spændende foredrag, der var illustreret med mange fine lysbilleder. Ledetråden i foredraget var, at Schiølers disputats om gamle romerske vandhjul har vist sig at have mere end historisk interesse, idet forskeren er blevet brugt under verdensorganisationen FAO til at sætte gang i vandforsyningen mange steder i verden ved at lære folk igen at benytte deres gamle vandingsanlæg.

Ved generalforsamlingen talte professor, dr. theol. Troels Dahlerup om Myten om den frie bonde i middelalderen. Taleren viste, hvornår og hvordan den opfattelse var opstået, at højmiddelalderens landsbyer var beboet af frie bønder – nemlig først i forbindelse med tanker om bondestandens frigørelse i 1700-årene. Derefter førte taleren sandsynlighedsbevis for, at udviklingen i virkeligheden i løbet af middelalderen gik den modsatte vej ved at større gårde blev delt i mindre selvejergårde. Efter foredraget var der selvfølgelig en del debat.

Ved novembermødet var det Blicher, der stod på programmet, selvfølgelig i anledning af 200 års fødselsdagen. Taleren var canadieren Kenneth Olwig, og emnet var Blichers betydning for dansk landskabsopfattelse. Taleren forsøgte, måske ikke helt overbevisende, at vise, hvordan Blicher har haft betydning for den senere litteraturs naturopfattelse. Dette møde holdtes for første gang i den lille foredragssal på Stiftsmuseet, og dette lokale viste sig at være aldeles glimrende både i størrelse og indretning for vores forening, og vi har allerede brugt det een gang i 1983 og har også bestilt det til vores novembermøde.

2) Sommerudflugten gik til Tange og Bjerringbro, hvor man dels besøgte det nystartede el-museum i det kendte Tangeværk, og dels det nystartede museum i Bjerringbro, hvor man er begyndt i en tidligere statsejendom, og der var afslutning på det nye Gymnasium. Tilslutningen var måske knap så stor, som den plejer, og det kan måske skyldes, at en del af vore medlemmer endnu ikke helt regner Tangeværk og husmandssted for historie og fortid.

3) Årbogen 1982 blev betydelig større end sædvanlig, men det skyldes at dens 4 vægtigste bidrag blev noget større end først beregnet. Det gælder ikke mindst de to store gennemillustrerede artikler af Carl Heinrich Petersen og Poul Himmer, men nævnes bør også redaktørens artikel om den ældste kirkebogshistorie i Viborg Stift og Birgit Løgstrups artikel om stationsbyen Løgstrups opkomst.

Vi skal også nævne, at Chr. Jacobsens Gudenåbog er blevet en sådan salgssucces, at vi har været nødt til at trykke den op igen allerede efter halvt års forløb.

4) Jeg skal også i år slutte min beretning med at sige tak til samfundets medlemmer for opslutning om vores forening. Jeg ved, at der kan være flere grunde til at være medlem af Historisk Samfund: De fleste er det vel for årbogens skyld, men mange slutter også op om vores udflugter og vores møder. Og samtidig med at jeg vil takke bestyrelsen for godt arbejde i 1982, kan jeg på vores allesammens vegne sige, at vi både har inspiration og frie vilkår at arbejde under fra den medlemskare, som er Historisk Samfund for Viborg Amt.

Driftsregnskab for perioden 1/1-31/12 1981

INDTÆGTER:

Kontingent	34.200.00		
Bogsalg	22.018.05		
Annoncer	5.490.00		
Renter	679.76		
Overskud (DHF) billedbog	450.00		
Tilskud:			
Kulturministeriet ...	4.400		
Viborg amt	1.500		
Viborg kommune ...	10.000	15.900.00	78.737.81
<hr/>			
Overført fra sidste år		17.852.36	96.590.17

UDGIFTER:

Trykkeri	53.484.80		
Honorarer	5.445.00		
Moms	4.859.00		
Porto	7.905.00		
Møder og rejser	2.277.00		
Tryksager	2.080.14		
Diverse	1.297.90		
Kontingent SLF	1.275.00	78.623.84	
<hr/>			
Overført til næste år:			
Kontant	332.70		
Giro	1.670.76		
Bank	15.962.87	17.966.33	96.590.17

Viborg, den 12. april 1983

Undertegnede revisorer har dags dato revideret ovennævnte regnskab for perioden 1/1-31/12 1982. Kassebeholdningen var tilstede, giro- og bankbeholdning afstemt.

Finn Bertel

Henning Skov

Beretning fra lokalhistoriske arkiver

LOKALHISTORISK ARKIV FOR VIBORG KOMMUNE

Centralbiblioteket, Vesterbrogade 15, 8800 Viborg

Af udadventede aktiviteter har arkivet været medarrangør af udstillingen om De Folkelige Bevægelser, som har været vist i Sparekassen SDS i Viborg og på byens plejehjem.

Der har været afholdt orienteringsforedrag vedr. lokalhistorie for repræsentanter fra kommunens pensionistforeninger.

Arkivet har det forløbne år foruden en del skoleklasser haft 411 besøg af personer, der har studeret lokal- eller slægtshistorie.

Tilvækstprotokollen viser, at der i årets løb har været 54 afleveringer af arkivalier til arkivet. Heraf er de 22 foreningsarkivalier, der er afleveret i forbindelse med kampagnen for indsamling af arkivalier fra de folkelige bevægelser.

Fru Gunhild Jørgensen har som ulønnet medhjælper beskæftiget sig med registrering af Viborg Amts Socialdemokrat.

Arkivet har som gave modtaget Viborg Stifts Folkeblads klichésamling, som ved landinspektør Clemanns foranstaltning nu bliver sorteret og registreret.

A. Vejen Andersen

LOKALHISTORISK ARKIV FOR TJELE KOMMUNE

Søgården, Vingevej 12, 8833 Ørum Sdrlg.

Der har i år været stor aktivitet på arkivet, også udadvendt. I anledning af Løvel Forsamlingshus 100 års jubilæum den 23. oktober 1982 lavede arkivet en større egenshistorisk udstilling (Viborg 5. valgkreds, den 121-årige Løvelkreds), bl.a. udstilledes et guldur fra 1885, som har tilhørt pigen fra Løvel, Kirsten Simonsen, som blev kendt over hele landet, da hun huggede hovedet af Christian den Niendes buste i Løvel forsamlingshus. Udstillingen varede i 10 dage og blev besøgt af over 600 mennesker. En lokal smalfilm blev vist hver dag. For arkivet blev resultatet, foruden en stor oplevelse, de mange arkivalier, der indkom, bl.a. 233 billeder.

En billedudstilling blev vist i Hammershøj og Omegns Andelskasse i februar; den blev så vellykket, at banken ønskede den forlænget. Arkivets udbytte blev 165 gamle billeder samt en pengegave. Derudover har der været udstillinger flere steder i kommunen i forbindelse med indsamling af foreningsarkivalier, samt filmaften for indbudte foreningsformænd på rådhuset i Ørum, hvor kommunen var vært.

Samlingen af xerokopier er suppleret med folketællingslister fra Rigsarkivet.

Besøgstallet viser stadig fremgang, også flere udenbys har benyttet arkivet.

Erik Esbensen

LOKALHISTORISK ARKIV FOR KARUP KOMMUNE

Østergade 23, 7470 Karup J

Siden sidste beretning har arkivet modtaget 92 afleveringer – jævnt fordelt på protokoller fra foreninger og næringsdrivende, næringsbreve og store og små billeder, og selv om der fortsat prioriteres meget på det opsøgende arbejde, så afleveres der tiltagende meget fra befolkningen på arkivet, hvilket synes at fastslå, at befolkningens øgede kendskab til arkivet og des virke medfører interesse for at bidrage med afleveringer.

I 1981 lavede arkivet en lokal indsamlingskampagne vedrørende næringsbreve og foreningsmateriale – protokoller o.l. og i tiden frem og til og med 1983 har kampagnen givet et ganske godt resultat, og med den løbende amtskampagne vedrørende »de folkelige bevægelser« som støtte nu i den sidste del af 1983 vil det forhåbentlig medføre, at kommunens område snart vil være »støvsuget« for foreningsmateriale, som det blev det vedrørende næringsbreve.

Arkivet har gennem tre år bragt gamle billeder, som er fundet hos kommunens beboere, i de lokale dag- og ugeblade. Det startede som et eksperiment, men med tiden er disse billeder blevet til samle billeder i mange hjem, og dermed sikres det, som var formålet: at gøre befolkningen i kommunen bekendt med arkivets formål og virke.

Arkivets leder, Arendt Nielsen, er fortsat eneste personale. Ansættelsen er fuldtids.

Arendt Nielsen

LOKALHISTORISK ARKIV FOR HVORSLEV KOMMUNE

Søndergade 2, 8881 Thorsø

Året 1983 har for lokalhistorisk arkivs vedkommende været stærkt præget af foreningskampagnen, som nu næsten er afsluttet. Dette har bevirket, at vi i de sidste 7 måneder har haft ansat Inger Petersen, V. Velling, til at foretage registreringen i Bjerringbro og Hvorslev kommuner. Dette arbejde samt et stort opsøgende arbejde har hun udført på forbillig vis. I alt har året bragt ca. 160 nye arkiver i hus, heraf naturligvis flest foreninger. I øvrigt har vi fået yderligere nogle meter hylder sat op i det brandsikre rum.

Kr. Boje Pedersen

MØLDRUP KOMMUNES LOKALHISTORISKE ARKIVER

Kommunekontoret, Nørregade 95, 9632 Møldrup

Årets store begivenhed blev rejsningen af en herredssten ved Tinghøjen øst for Sindørsbro, samt udgivelse af Årsskrift 1982, tilligemed indsamling af de folkelige bevægelser arkiver. Der må desværre trods stigende besøgstal konstateres faldende støtte fra kommunens side, men det er glædeligt at flere og flere aktivt går i gang med lokalhistorisk arbejde.

Udstillinger:

Skindersbro: 8. okt. 1982 rejstes og indviedes en herredssten på det gamle Tingsted ved Skindersbro. I tilknytning vist i Tostrup præstegård en plancheudstilling om Tinghøjen og retterstedet samt omegnens historie.

Låstrup: 10. dec. 1982. Familieaften for sognets beboere med deltagelse af 100 gæster. Overdragelse og afsløring af oldtidsstenssamlingen skænket af fhv. førstelærer L. Th. Nielsen, Låstrup, til Låstrup lokalhistoriske arkivudvalg. Samlingen er nu permanent udstillet i Låstrup forsamlingshus.

Nr. Rind: 29. jan. 1982. Lokalhistorisk udstilling i forsamlingshuset af fotos, kirkebøger, matrikler, godsarkiver m.m., som blev beset af ca. 100 gæster.

Møldrup: 15. marts 1983. Invitation til Møldrup kommunes over 100 foreninger til orienteringsaften om amtsindsamlingen og registreringen af de folkelige bevægelser arkiver. Program: film, udstilling foredrag og orientering ved projektleder Erik Bach Andersen, Thisted og undertegnede.

Låstrup: 28.-29. maj. Ved 2. lokalhistoriske udstilling forestået af Låstrup arkivudvalg

vistes gruppens arbejde med gårdundersøgelser, indsamling af person- og foreningsarkiver. Det store »trækplaster« var arbejdende historiske værksteder forestået af studerende fra Skals Håndarbejdsseminarium. 260 besøgte udstillingen.

Aflevering:

Der blev i 1982 afleveret lidt færre arkivenheder end sidste år, ca. 40 mod 50, hvorimod der i 1. halvår af 1983 er indkommet over 100 foreningsarkiver.

Fotografering:

Arkivet har ca. 1200 sort-hvide fotos, som om et års tid vil være ordnet sognevis.

Besøgstal:

En gæstebog føres over antal besøgende på arkivet, der sidste år viste 400 gæster.

Personale:

Arbejdet udføres fortsat af interesserede medborgere (se oversigt i forrige årbog) og undertegnede. På Skals skole registrerer Hanne Riisager foreningsarkivalier fra Tjele, Ålestrup og Møldrup kommune under ledelse af projektleder Erik Bach Andersen, Thisted.

Publikationer:

1. dec. 1982 udsendes arkivets 3. årsskrift, som atter er blevet en stor salgssucces, en artikelsamling omhandlende emner fra kommunens 9 sogne, 116 sider, 25 fotos og kort.

Artikel: Den lokalhistoriske sektor i Møldrup kommune (Trykt i Lokalhistorisk journal, no. 1, 1983).

Kurser:

Undertegnede deltog i SLA's kursus: Interviewteknik, febr. 1983 på Hindsgavl, desuden undervist 4 slægtsforskerhold i henholdsvis Skive, Skals og Nørager.

Christian N. Hansen

»Historisk Samfund for Viborg Amt«

har siden samfundets stiftelse i 1928 udsendt 47 bind af årbogen »*Fra Viborg Amt*«. Mange årgange er udsolgte, men resterende bind kan leveres til medlemmerne til de anførte priser (prisen for ikke-medlemmer i parentes):

[1]	1930-54, pr. årgang	6 kr. (9 kr.)
[2]	1955-63, pr. årgang	10 (15 kr.)
[2]	1964-72, pr. årgang	25 kr. (30 kr.)
[4]	1974-77, pr. årgang	35 kr. (45 kr.)
[5]	1978	45 kr. (85 kr.)
[6]	1979-81	45 kr. (75 kr.)

Resterende årbøger sælges under ét for en pris af 350 kr. + moms til medlemmer (ikke-medlemmer 600 kr. + moms).

Samfundet har herudover – oftest i stedet for et bind af årbogen – udgivet eller medvirket ved udgivelsen af en række vægtige særpublikationer, af hvilke dog flere er udsolgt, og andre kun haves i *meget begrænset rest-oplag*. De sælges til medlemmerne til de anførte priser (prisen for ikke-medl. i parentes):

[7]	Viborg Amts Stednavne. Udg. af Stednavneudvalget. 1947	Udsolgt
[8]	Viborg Katedralskoles historie. Af Carl E. Jørgensen. Indb. særtryk af » <i>Fra Viborg Amt</i> « 1959-60. 174 sider, rigt illustreret	25 kr. (35 kr.)
[9]	P. G. Lindhardt. Brevvexling mellem biskopperne J. Swane og Frederik Nielsen. Særtryk af » <i>Fra Viborg Amt</i> « 1962. 30 sider, illustreret	4 kr. (6 kr.)
[10]	Billede af Viborg amts forhistorie. 1966. 160 sider, rigt ill. .... Ved køb af mindst 5 eksemplarer: kr. 12,00 pr. eksemplar, portofrit fremsendt uanset medlemskab.	16 kr. (24 kr.)
[11]	Romansk stenhuggerkunst i Viborg amts kirker. Fotos: Keld Helmer-Petersen. Tekst: Harald Ditzel. 2. udgave, 1966. 94 sider, rigt illustreret	Udsolgt
[12]	Niels Friis: Viborg Domkirkes orgel 1570-1966. Særtryk af » <i>Fra Viborg Amt</i> « 1967. 40 sider, illustreret	4 kr. (6 kr.)
[13]	Hans Øllgaard: Jens Bloch. Biskop i Viborg 1805-1830. 105 sider, illustreret. 1968	9,50kr.(15 kr.)
[14]	Nr. Tulstrup-dagbogen. Ved Jens Holmgaard. Udg. i samarbejde med Landbohistorisk Selskab. Sælges kun til medlemmer	40 kr.
[15]	Steen Steensen Blichers beskrivelse af Viborg amt 1839. Fotografisk optryk. 228 sider	25 kr.(32,50)
[16]	Viborgs brand 1726 v. Hans H. Worsøe og Paul G. Ørberg. 88 sider	25 kr.
[17]	W. Møllerup: Adel, by og borger. Træk af bylivet i Viborg i 1700-tallet. 95 sider, illustreret. 1976	20 kr. (30 kr.)
[18]	Rentekammerets farvetrykte kort vedr. amtsinddelingen 1793, 2 stk., 38×26 cm, ufalsede	35 kr.
[19]	Chr. Jacobsen: Gudenå – fiskeri, pramfart, kraftværk	65 kr. (85 kr.)

EKSPEDITION: Fru Else Hansen, Centralbiblioteket, Vesterbrogade 15, 8800 Viborg, telefon (06) 62 44 88. Giro 4 06 38 05.

Historisk Samfund for Viborg Amt

støttes i sit arbejde af følgende:

Andelsbanken, Viborg afdeling

Arbejdernes Landsbank, Viborg

Bikuben, Viborg

E Bindstouw, Lysgaard

Bryggeriet Thor, Randers

Fona, Viborg

Galsgårds Farvehandel, Viborg

Bent Gildsig, farvehandel, Viborg

Handelsbanken i Viborg

Hansen og Nielsen K/S, Viborg

Jacobi, kontoretablering, Viborg

Jydsk Boghandel, Viborg

Jyllands Kreditforening

Jysk Bogindustri, Viborg

Jyske Bank, Viborg

Kjær's Boghandel

J. N. Kjærsgaards Tømmerhandel A/S, Viborg

Løveapoteket, Viborg

Midtjydsk Frøhandel, Viborg

Nordjyllands revisionskontor, Viborg

»Odin« A/S, Viborg

Pan Buslinier, Viborg

A. Røn Petersen, smedearbejde, Viborg

Anders Petersen, farvehandler, Viborg

Privatbanken for Viborg og Omegn

Sct. Mathias Apotek, Viborg

Schous Boghandel, Viborg

Schumanns Herremagasin, Viborg

Sparekassen SDS

Special-Trykkeriet Viborg a-s

Svaneapoteket, Viborg

Viborg Mejeri

Viborg Blikkenslageri, v. Westergaard & Bak

Viborg Rejsebureau, Viborg

Viborg Stifts Folkeblad

Østjydsk Bank, Viborg

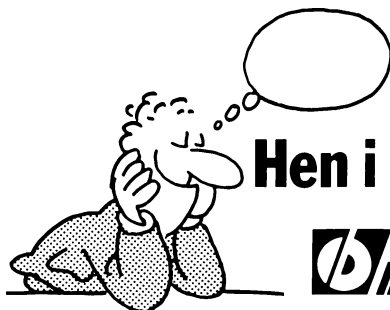
- din økonomipartner

Skt. Mathiasgade 34, 8800 Viborg.
Tlf. 06 - 62 63 77

Mandag-fredag 9.30-16.00, torsdag til 18.00.

VIBORG MEJERI

Dannebrogsgade 2 Viborg - Tlf. (06) 62 58 66

Hen i din bank

**BØSTJYDSK
BANK A/S**

**Vi koncentrerer
os om
Jylland...**

6100 HADERSLEV: Åstrupvej 13 Tlf. (04)527000
6950 RINGKØBING: Heringvej 3. Tlf. (07)320111
8800 VIBORG: Sct. Mathiasgade 1-3. Tlf. (06)623333
9100 AALBORG: Boulevarden 43. Tlf. (08)123877
8260 ÅRHUS-VIBY J. Kongsgårdsvej 6 Tlf. (06)148800

HANSEN og NIELSEN K/S
Snedkermestre

Absalonsvej – Viborg – Tlf. 62 17 11

SPECIAL-TRYKKERIET VIBORG A-S

Gørtlervej 7 . Viborg . Telefon 62 40 33

Fotosats . Reproduktion . Offset

Spørg

SPAREKASSEN

så har du et problem mindre

*ih, de er
så flinke - hos*

FONA

NØRHAVEN BOGTRYKKERI A/S

HANDELSBANKEN

altid med i billedet

JYDSK BOGHANDEL

G. E. C. Gad

Sct. Mathiasgade 25 - Tlf. 62 09 99
8800 Viborg

VIBORG STIFTS FOLKEBLAD

*Viborg amts
største dagblad*

Alt smedearbejde udføres

A. RØN PETERSEN
Falkevej 9 - 8800 Viborg
Telefon (06) 62 06 77

Tojot får vi i

***Hvis problemet
er penge...***

-vi finder en løsning

DE KAN REGNE MED OS

**- Pilsneren
du ikke kun
drikker for tørst.**

*Personlig rådgivning
ind i ...*

SCHOUS BOGHANDEL

Sct. Mathiasgade 50

Viborg

Tlf. 62 42 66

GALSGAARDS FARVEHANDEL

Gravene 18

Viborg

Tlf. 62 02 69

kjaer's
boghandel

boghandel/antikvariat

Sct. Mathiasgade 29 · Telefon 61 39 00

Viborg

VIBORG REJSEBUREAU APS

Dumpen 23

Tlf. *62 43 11

Viborg

Hjemstavnsmuseet

E BINDSTOUW

I LYSGAARD

11 km fra Viborg

Blichervej 40 - 8800 Viborg

Telefon (06) 66 75 79

J. N. KJÆRSGAARDS TØMMERHANDEL

VIBORG

VIBORG BLIKKENSLAGERI

Westergaard & Bak

Telefon 62 62 47

PAN BUS LINIER

Vesterbrogade 16

Viborg

Tlf. *62 58 77

PRIVATbanken

Viborg Afdeling

Sankt Mathiasgade 15 8800 Viborg - Tlf. (06) 62 26 00

Bankrådgiveren

AP

**FARVELAND
BYGGE-MARKED
INDUSTRIAFD.**

ANDERS PETERSEN
Farvervej 7
Vestervangsvej 18
8800 Viborg
Telefon (06) 62 12 66

JACOBI

Ringvej - Viborg

Telefon 62 40 00

NR
REVISION Nordjyllands Revisionskontor A/S
 STATSAUTORISEREREDE REVISORER
 Ringvejen . 8800 Viborg . Tlf. (06) 61 18 11

THOR,
 got gammeldags
 bajere.

BENT GILDSIG

MIDTJYSK **ERBØV** HANDEL
 VIBORG

Støt indsamlingen

til

Red Barnet

*

Svaneapoteket

Viborg

*

Løveapoteket

Viborg

*

Sct. Mathias Apotek

Viborg

Historisk Samfund for Viborg Amt

er oprettet 1928 og har til formål:

»at vække historisk interesse hos amtets befolkning og indsamle oplysning om historiske begivenheder i amtet, om befolkningens liv og færden i tidligere tider og om personer, der har haft særlig betydning for denne del af landet, samt at værne de historiske minder.«

Formålet søges fremmet »dels ved udgivelse af en årbog med lokalhistorisk indhold, dels ved afholdelse af offentlige møder på dertil egnede steder i amtet med foredrag af historisk indhold og ved at bidrage til og støtte udgivelsen af historiske arbejder vedrørende egnen osv.«

Samfundet har gennem årene udover årbøgerne kunnet tilstille sine medlemmer en række vægtige særpublikationer, senest de smukke og efterspurgte bøger *Billeder af Viborg amts forhistorie*, *Fæstebonde i Nørre Tulstrup*, *Christen Andersens Dagbog*, *Steen Steensen Blichers beskrivelse af Viborg amt 1839*, *Viborgs brand 1726* og *Chr. Jacobsen: Gudenå*.

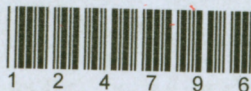
Kontingent er p.t. 50,00 kr. årligt, der betales ved modtagelsen af årbogen, hvis pris i boghandelen er 75,00 kr.

Medlemmerne kan til favørpris erhverve ældre årgange og en række andre publikationer.

Indmeldelser modtages af fru Else Hansen, Centralbiblioteket, 8800 Viborg, telefon 8800, bestyrelsens medlem

ISBN 87-87235-30-7

DIS-Danmark

1 2 4 7 9 6